

MIROŚLAW A. SUPRUNIUK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

*Nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie
w latach 1942–1949*

Część I. Persja

ABSTRACT

Polish Science in the middle and central east in the years 1942–1949

Part I. Persia

In the years 1942–1949 a few Polish science institutions and one higher school were active in Persia and Lebanon. They were created and staffed by scientists who were deported to eastern territories of the Soviet Union in 1940/1941. After the Polish-Soviet agreement in 1941, they left the Soviet Union with the Polish Army under General W. Anders. Most of them formerly worked at the Stefan Batory University in Vilnius. The leading figure involved in the organisation of those institutions was Professor Stanisław Kościałkowski. The emerging organisations, modelled after science institutes in Vilnius, conducted scientific research, collected source materials, created libraries, published journals and scientific publications and educated students. They closed when the Poles left Lebanon.

Keywords: Persia, Lebanon, Polish science abroad, Stanisław Kościałkowski, Iranian Studies Society, Polish Institute in Beirut, Polish language studies

Słowa kluczowe: Persja, Liban, nauka polska na obczyźnie, Stanisław Kościałkowski, Towarzystwo Studiów Irańskich, Instytut Polski w Bejrucie, Studium Polonistyczne

Dorobek i działalność, a także skład personalny polskiego życia naukowego na Bliskim i Środkowym Wschodzie w latach wojny, zostały omówione w licznych artykułach i publikacjach emigracyjnych oraz nielicznych krajowych. Najwcześniejsze z nich są autorstwa współtwórców i pracowników instytucji naukowych w Teheranie i Bejrucie

oraz uczestników wydarzeń, które instytucje te organizowały: przede wszystkim Stanisława Kościałkowskiego¹ i ks. Kamila Kantaka². Interesujące informacje, odnoszące się zwłaszcza do okoliczności ewakuacji ludzi nauki ze Związku Sowieckiego w 1942 roku, którzy w latach 1942–1949 tworzyli instytucje naukowe w Iranie i Libanie, zawiera książka Stanisława Kota, wówczas ambasadora RP w Moskwie i ministra pełnomocnego na Środkowym Wschodzie, pt. *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*³. Cennym źródłem są również tomy dwóch czasopism naukowych wydawanych w Teheranie i Bejrucie: „Studiów Irańskich” i „Teki Bejruckiej”, a także publikacje w gazetach i czasopismach polskich w Teheranie, Palestynie, Kairze czy Londynie. Warto też zwrócić uwagę na teksty z drugiej połowy lat czterdziestych drukowane w Polsce w okresie względnej niezależności czasopism naukowych od cenzury: Franciszka Machalskiego, który uczestniczył w pracach Towarzystwa Studiów Irańskich – *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu Polskiego w Bejrucie (1945–1947)*⁴; Włodzimierza Zajączkowskiego *Polska działalność orientalistyczna na Wschodzie w latach 1942–1946*⁵ oraz Marii Dunajównej *Polskie wydawnictwa w Iranie w okresie ostatniej wojny*⁶. Szczególną wartość ma praca wspomnianego F. Machalskiego opublikowana w roku 1960 *Wędrowki irańskie*, będąca opisem naukowych obserwacji iranisty, który w 1942 r. znalazł się na ziemi perskiej.

Z opracowań nowszych najciekawszy jest szkic Jana Drausa *Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie w latach 1942–1945*⁷, powtórzony i poszerzony o aspekt działalności Polskiego Instytutu w Bejrucie, w obszernym, źródłowym studium *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, wydanym w Lublinie w 1993 roku⁸. Praca J. Drausa, której zaletą jest niewątpliwie dokładna analiza źródeł, pominęła zupełnie kontekst wileński powstałego ośrodka oraz jego odwołania do indywidualnych doświadczeń założycieli. Niewiele wnosi, niestety, króciutki szkic Mahmuda Taha Żuka pt. *Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945). Franciszek Machalski (1942–1979), iranista, nauczyciel, harcerz*, publikowany, a także wygłoszony w formie odczytu⁹.

Oryginalne źródła archiwalne dotyczące działalności Towarzystwa Studiów Irańskich uległy zniszczeniu i rozproszeniu, a ich fragmenty znajdują się w wielu miejscach. Właściwe archiwum TSIR nie zachowało się i nie ma jego śladu ani w Polish Institute and Sikorski Museum w Londynie, ani w żadnej instytucji archiwalnej w Polsce. W zasobie Hoover Institution Archives w Stanford, w zespole: „Poland. Ministerstwo

¹ S. Kościałkowski, *Studium Polonistyczne przy Instytucie Polskim w Bejrucie (1946–1948)*, „Nauka Polska na Obczyźnie”, 1955, z. 1, s. 70–74.

² K. Kankak, *Dzieje uchodźstwa polskiego w Libanie 1943–1950*, Bejrut 1955.

³ S. Kot, *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1955.

⁴ „Życie Nauki”, 1948, t. VII, nr 33–34, s. 257–262.

⁵ „Przegląd Orientalistyczny”, 1948 (druk: 1949), z. 1, s. 91–94.

⁶ „Bibliotekarz”, 1949, nr 9–10, s. 148–149.

⁷ J. Draus, *Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie w latach 1942–1945*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 1986, t. XIII, z. 2, s. 59–72.

⁸ J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993 s. 247–287.

⁹ M.T. Żuk, *Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945). Franciszek Machalski (1942–1979)*, „Rocznik Muzułmański”, 1430 h (2009), 7, s. 100–103.

Spraw Zagranicznych”, w Folderze 23 znajdują się materiały zatytułowane „Towarzystwo Studiów Irańskich”. Zawierają przede wszystkim dokumentację dotyczącą dyskusji na temat źródeł finansowania TSİr. Fragment zespołu MSZ znajduje się w Polish Institute and Sikorski Museum w Londynie i tam również są dokumenty TSİr (Zespół A.11.E). Sprawozdania z działalności TSİr zachowały się w materiałach archiwalnych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego rządu RP na Uchodźstwie, które znajdują się również w Polish Institute. Wartościowa, lecz daleko niekompletna, dokumentacja zawiera się w materiałach Poselstwa RP w Teheranie z lat 1942–1945, które przechowywane są w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Oprócz korespondencji pomiędzy Towarzystwem a Poselstwem, które sprawowało formalną opiekę nad TSİr, znajdziemy tam projekty różnych aspektów działalności towarzystwa i dokumenty sprawozdawcze, a także korespondencję w sprawie TSİr prowadzoną przez Poselstwo z instytucjami rządu RP w Londynie. Szczególnie cenne są opinie Posła RP Karola Badera o działalności i roli TSİr w tworzeniu dobrych relacji polsko-irańskich oraz o przydatności dorobku towarzystwa w perspektywie odzyskania przez Polskę niepodległości i konieczności współpracy gospodarczej i kulturalnej z Iranem w przyszłości. Poszukiwania materiałów źródłowych w spuściznach wybitnych naukowców, którzy współtworzyli towarzystwo, zakończyły się połowicznym sukcesem. W spuściznie prof. Wiktora Sukiennickiego, znajdującej się w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, zachowały się nieliczne dokumenty do historii początków TSİr, w którego organizacji Sukiennicki brał udział. W Londynie znajduje się jednak zaledwie fragment spuścizny archiwalnej wybitnego historyka prawa. Nie wiemy, co się stało z dokumentami, które po śmierci profesora Sukiennickiego trafiły do Lublina, a które miały zawierać materiały dotyczące działalności Społeczności Akademickiej USB w Londynie i najpewniej również korespondencję z prof. Kościalkowskim (jeszcze z okresu, gdy działał w Bejrucie Polski Instytut)¹⁰. Żadnych dokumentów z pobytu i pracy w Teheranie nie zawiera spuścizna prof. Stanisława Kościalkowskiego, której dwa fragmenty znajdują się w Bibliotece Narodowej¹¹ oraz w Instytucie Polskim i Muzeum im gen. Sikorskiego¹². Cenne informacje zawierają natomiast listy S. Kościalkowskiego do prof. S. Kota, które pozwalają lepiej odtworzyć działalność Prezesa TSİr w Iranie. Złożone zostały one wraz w dużym fragmencie spuścizny w toruńskim Archiwum Emigracji.

Nie zachowały się, niestety, archiwa licznych innych uczestników prac teherańskiego ośrodka naukowego, z wyjątkiem spuścizny po Franciszku Machalskim. Dr Machalski był jedynym iranologiem w zespole współpracowników TSİr i ostatnim jego kierownikiem. Po wojnie wrócił do Polski i został profesorem UJ. Wiemy skądinąd, że w latach wojny pracował nad antologią przekładów z literatury perskiej, której jednak nie opublikował w osobnym druku¹³. Wiemy też, że pisał pamiętnik z okresu tworzenia się Armii

¹⁰ W podziale archiwum W. Sukiennickiego materiały dot. TSİr zostały przeznaczone dla Biblioteki KUL. Zachowały się dokumenty odbioru materiałów przez KUL; niestety, materiały te zaginęły.

¹¹ Zob. B. Kocówna, *Archiwum Stanisława Kościalkowskiego*, „Biuletyn Informacyjny BN”, 1971, nr 3 (44), s. 7–10.

¹² *Guide to the Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum*, vol. I, compiled and edited by W. Milewski, A. Suchcitz, A. Gorczycki, London 1985, s. 194.

¹³ *Wiadomości z Teheranu*, „Gazeta Polska”, 1943, nr 269 (708), s. 4.

Polskiej na terenie Rosji. Pamiętnik ten, rodzaj dziennika czynności, szczęśliwie ocalał i znajduje się w posiadaniu rodziny¹⁴.

Ze źródeł narracyjnych, tj. pamiętników, wspomnień, dzienników czy zbiorów korespondencji, uczestników wydarzeń społeczno-politycznych lat wojny na Bliskim i Środkowym Wschodzie, tylko nieliczne zawierają informacje istotne dla odtworzenia instytucji i ludzi nauki polskiej na tamtym obszarze. Cennym źródłem jest opracowanie zbiorowe *Pod cedrami Libanu. Wspomnienia polskich studentów z Bejrutu 1942–1952*. (Londyn 1994), w którym znajdują się m.in. spisy polskich studentów i pracowników naukowych wyższych uczelni w Bejrucie, a także *Isfahan – miasto polskich dzieci*, pod redakcją Ireny Beaupré-Stankiewicz, Danuty Waszczuk-Kamienieckiej i Jadwigi Lewickiej-Howells (2 wyd. w 1988 roku), gdzie nakreślone zostało tło starań o rozwój nauczania w Iranie. Nic nie ma w opracowanej przez Z.S. Siemaszko z pośmiertnych materiałów książce wspomnień Janiny Hobler *Polonistka w mundurze; ze Lwowa, przez Sowiety, Iran, Irak, Palestynę do W. Brytanii*, dla której Iran był niewiele znaczącym miejscem postoju przed podróżą do Palestyny¹⁵.

Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie

Wraz z ewakuacją Armii Polskiej powstałej w ZSRR do Iranu, na ziemi perskiej znalazło się kilkadziesiąt tysięcy Polaków. Pierwszy kontyngent wyjazdowy, zgodnie z umową z rządem sowieckim, ograniczony był liczbą 75 tys. osób, z czego 45 tys. stanowiło wojsko. Ponieważ nie było możliwości ewakuacji całej ludności cywilnej i dzieci, zdecydowano, że „interes sprawy polskiej wymagał, by pierwszeństwo miały dzieci, młodzież i kobiety. W drugiej kolejności ratować było trzeba ludzi nauki i sztuki oraz tych wszystkich, którzy dla przyszłości Polski stanowili największą wartość społeczną i narodową”¹⁶. Wcześniej, przygotowując listy osób „do odszukania i zwolnienia w pierwszej kolejności”, pracownicy Ambasady RP w ZSRR, kierowanej przez prof. Stanisława Kota, wpisywali na nie nazwiska wielu pracowników uniwersytetów i instytutów naukowych, głównie z terenów wschodniej Polski. Lista najpierwsza, z 10 września 1941 roku, zawierała m.in. nazwiska:

Adamus Jan, prof. uniw. Wilno; Brzeski Tadeusz, prof. uniw. Warsz.; Cichocki Jan, adiunkt uniw. Warsz.; Czarnocki, zast. prof. uniw. Wilno¹⁷; Glass Jerzy, ok. 40 lat, lekarz.; Jabłoński Aleksander, docent Uniw. Warsz.; Jakowicki, prof. med. z Wilna¹⁸; Kopacz Artur, prof. gimn. ze Lwowa, prezes Klubu Demokrat.; Lewak Antoni, dyr. Ossolineum ze Lwowa; Ossowski Leszek, około

¹⁴ Dziękuję córce F. Machalskiego, p. Annie Garbacz, za życzliwe udostępnienie dziennika.

¹⁵ J. Hobler, *Polonistka w mundurze; ze Lwowa, przez Sowiety, Iran, Irak, Palestynę do W. Brytanii*, Londyn 1982.

¹⁶ Z. Bohusz-Szysko, *Czerwony sfinks*, wyd. 2, Londyn 1993, s. 259.

¹⁷ Wł.: Czesław Czarnowski, prof. USB w Wilnie.

¹⁸ Władysław Marian Jakowicki (1885 – po 1940), ppłk lekarz Wojska Polskiego, profesor i rektor USB w Wilnie (1936–1937). W 1939 r. aresztowany i wywieziony do ZSRR. Przebywał w więzieniu w Mińsku, skazany na 10 lat. Prawdopodobnie zmarł w więzieniu około 1940–1942 roku, dokładna data i miejsce śmierci nieznanne.

34 lat, docent uniw. Lwów.; Szorr Mojżesz z rodziną, rabin, prof. Uniw. Warsz.¹⁹; Swianiewicz Stanisław, prof. Uniw. z Wilna; Wielhorski Władysław, prof. Uniw. z Wilna, wywieziony 1941²⁰.

Nie było na tej liście (tych listach, jako że spisy były tworzone w latach 1941–1942 systematycznie, w miarę pozyskiwania i weryfikowania informacji od osób docierających do Ambasady RP²¹) osób, o których zwolnieniu lub śmierci posiadano już pewne informacje, np. wypuszczonych wcześniej z więzień wileńskich profesorów: Wiktora Sukiennickiego, Stanisława Kościałkowskiego czy Wacława Komarnickiego²². Jeszcze na terenie Rosji Sowieckiej zdecydowano, że niektórzy z nich możliwie najprędzej wysłani zostaną do Londynu, gdzie jako specjaliści zasilą Biuro Celów Wojennych. W ten sposób, przez Archangielsk, samolotem lub drogą morską wokół Afryki, wyjechali profesorowie: W. Komarnicki, T. Brzeski, W. Wielhorski i Bohdan Zaborski²³. Inni, najpóźniej w drugiej fazie, ewakuowani zostali do Iranu.

W ramach drugiej fazy ewakuacji wyjechało do Iranu prawie 70 tys. Polaków; w sumie w okresie od marca 1942 do listopada 1943 roku wyjechało z ZSRR do Iranu 121 323 Polaków²⁴. Rozlokowani zostali w miastach oraz polowych obozach. Byli wśród nich żołnierze, ich rodziny, ale też intelektualiści, artyści, literaci i ludzie nauki – przekrój społeczeństwa polskiego ocalonego z sowieckich łagrów i zsyłki. Obecność tak wielkiej rzeszy Polaków zmusiła władze RP do szukania sposobu swoistego „zagośpodarowania” ich sił i wykorzystania przymusowego pobytu dla dobra publicznego. Obowiązek pomocy Polakom przyjął na siebie w pierwszym rządzie Poselstwo RP w Teheranie oraz Stowarzyszenie „Polonia”, powołane jeszcze przed wojną, zrzeszające Polaków, którzy osiedlili się w Iranie.

Bez perspektywy końca pobytu na ziemi perskiej, trwającego wiele tygodni, a nawet miesięcy, logiczną koniecznością stało się zorganizowanie sposobu zaznajomienia nowo przybyłych z podstawowymi informacjami o Iranie, jego historii, kulturze i współczesności²⁵. Z identycznym zagadnieniem zetknęli się wcześniej uchodźcy w Palestynie w latach 1940/1941. Zarówno powstałe tamże jesienią 1941 roku Wyższe Kursy Naukowe²⁶, jak i Stowarzyszenie Prawników Polskich w Jerozolimie oraz Instytut Naukowy, przygotowały cykl wykładów naukowych, których celem było zaznajomienie Polaków z historią, geografią, kulturą, religią i ekonomią Bliskiego Wschodu oraz Palestyny. Instytut Naukowy w Jerozolimie korzystał w tym celu np. z pomocy pracowników Uniwersytetu Hebrajskiego²⁷. Konieczność edukacji na temat Iranu i krajów Wschodu jako pierwsi dostrzegli harcerze przebywający w Iranie. W czasopiśmie ZHP na Wschodzie

¹⁹ Mojżesz Szorr (1874–1941), polski historyk orientalista, semitolog, rabin, działacz polityczny, senator Drugiej Rzeczypospolitej. Zmarł w lipcu 1941 r. w łagrze w miejscowości Posty w Uzbekistanie.

²⁰ Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń.

²¹ S. Kot, *Listy z Rosji...*, s. 101.

²² *Ibidem*, s. 28.

²³ *Ibidem*, s. 231.

²⁴ *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. I: *Antologia*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002, s. 116.

²⁵ *Od Towarzystwa Studiów Irańskich*, „Studia Irańskie – Études Iraniennes”, 1943, t. 1, s. 1.

²⁶ Jadwiga G., *Pod sztandarem polskiej nauki. Wyższe Kursy Naukowe w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 1943, nr 122 (561), s. 4.

²⁷ *Kronika*, „Gazeta Polska”, 1942, nr 111 (244), s. 4; (St.B.), *Rząd Polski – dla uchodźstwa. Co czyniono na odcinku kulturalno-oświatowym*, „Gazeta Polska”, 1943, nr 58 (497), s. 4.

drukowano cykl tekstów pt. *Ziemie, na których gościmy*²⁸. Wraz z ewakuacją dzieci i młodzieży z Iranu zrezygnowano z cyklu.

W sposób naturalny, ale też po części z inicjatywy Poselstwa RP w Teheranie, poczęły się tworzyć w ośrodkach rozlokowania Polaków w Iranie szkoły i ośrodki samokształceniowe. Pojawiła się idea utworzenia „uniwersytetu ludowego”, którego wykłady, dostępne publicznie, przybliżyłyby tysiącom Polaków wiedzę o Iranie i Persji, a równocześnie umożliwiłyby dostarczenie wiedzy o Polsce Irańczykom. Wydaje się, że inicjatorem zaangażowania ludzi nauki w ten rodzaj działalności samokształceniowej i propagandowej był prof. Stanisław Kot, w owym czasie Minister Stanu i Pełnomocnik Rządu RP na Wschód, z siedzibą w Jerozolimie. Zadanie utworzenia „uniwersytetu” powierzono Radcy Ambasady w Teheranie, Bohdanowi Kościałkowskiemu i prof. Wiktorowi Sukiennickiemu. Równocześnie, najpewniej bez wiedzy Ambasady RP, podobny pomysł próbowała w Iranie realizować Wanda Szuszkiewiczówna, sekretarka Stronnictwa Ludowego w Teheranie. W październiku 1942 roku obie inicjatywy połączono w jedną²⁹.

Rząd RP w Londynie nie dość szybko reagował na potrzeby duchowe uchodźców z Rosji. W obozach wojskowych na terenie Persji i miejscach rozlokowania rodzin wojskowych brakowało książek, na co zwracał uwagę ambasador Stanisław Kot w listach do gen. W. Sikorskiego; brakowało lektur dla szkół powstających w Iranie i Palestynie. Pisał S. Kot do gen. W. Sikorskiego³⁰:

Czy byś nie mógł wpłynąć na Ministerstwo Informacji, aby ktoś w nim dbał o Polaków na Wschodzie? Przecie tu nie ma żadnej książki ani broszury z Londynu. Każdy statek płynący do Zatoki Perskiej mógłby przywozić paki z drukami, gdyby ktoś myślał o ich załadowaniu. Kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy polskich musi otrzymywać jakąś lekturę. Nie mówię już o ludności cywilnej. Jeżeli pożar wojenny nie przeniesie się do Palestyny, musi się tutaj zacząć drukować lekturę dla naszych (i choćby elementarz dla Rosji). Szukam ludzi, którzy by do tego się zabrali, o ile nie stanie w drodze brak papieru.

W szkołach uczono początkowo z pamięci i na pamięć, używając często książek angielskich. Podobna sytuacja istniała również na terenie Palestyny, tam warunki zmieniły się dopiero około roku 1943, a Zdzisław Broncel pisał wiosną 1944:

Dziś, po niespełna dwóch latach, Palestyna stanowi najważniejsze na emigracji centrum druków polskich. W hurtowej składnicy, kierowanej przez dra Scharfa, skupiają się wydawnictwa Ministerstwa Oświaty i Wydawnictwa „W drodze”, by następnie ruszyć w świat ku Anglii, Afryce, Indiom – niezadługo – ku Nowej Zelandii i Meksykowi. W Palestynie bowiem odbywa się druk podręczników szkolnych, tutaj przedrukowuje się licznych klasyków polszczyzny, tu Wydawnic-

²⁸ Np. W. Rybotycki, *Z pamiętnika ziemi*, „Skaut” 1942, nr 3/4, s. 18–22; J. Prokop, *Irak antyczny*, „Skaut”, 1943, nr 5/6, s. 16–21.

²⁹ List Bohdana Kościałkowskiego do S. Kota, Teheran, 27.10.1942 r. Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń. W listopadzie 1942 r. Wanda Szuszkiewiczówna została aresztowana przez żandarmerię wojskową pod zarzutem niedopełnienia obowiązków meldunkowych. Patrz: List mgr Wandy Szuszkiewiczówny, sekretarki Stronnictwa Ludowego w Teheranie, Teheran 24.11.1942 r. Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń.

³⁰ List S. Kota do gen. W. Sikorskiego, Teheran, 6.09.1942. Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń.

two „W drodze” ogłasza nowe utwory pisarzy polskich, a wojskowe biura wydawnicze przygotowują książki dla żołnierzy i broszury polityczne³¹.

Przedrukowano głównie książki-podręczniki przedwojenne, nie zawsze odpowiadające sytuacji szkół wychodźczych.

Brak książek legł najpewniej u podstaw idei przygotowania w Iranie podręcznika do historii Polski. Zadanie to powierzono przybyłemu do Iranu pod koniec sierpnia prof. Stanisławowi Kościałkowskiemu z Wilna. Podręcznik w pierwotnym założeniu miał najpewniej zaspokoić potrzeby szkół junackich na Środkowym Wschodzie, ale z czasem, w wyniku zapotrzebowania ze strony szkolnictwa polskiego w Wielkiej Brytanii, powstała idea rozwinięcia jego treści tak, by mógł być przydatny dla uczniów wyższych klas powszechnych i nauczycieli. Praca zlecona nad podręcznikiem była przede wszystkim formą wsparcia dla prof. S. Kościałkowskiego i, jak się wydaje, dla schorowanego autora stanowiła nadzieję na wyjazd z Teheranu do Jerozolimy³². Dlaczego, pomimo wsparcia, jakiego udzielił Stanisław Kot, starający się ułatwić pracę Kościałkowskiego, pomysł przeniesienia do Jerozolimy nie wypalił – nie wiemy. Kot, starając się przekonać poselstwo w Teheranie, pisał:

Prof. Kościałkowski powinien w żywym tempie pisać historię Polski, którą także Londyn pragnie jak najszybciej wydać, i dlatego staram się przez Londyn uzyskać dla niego z żoną wizę do Jerozolimy, która posiada źródła polskie niezbędne do tej pracy³³.

Starał się również zorganizować dostarczanie książek z Londynu³⁴. Niechętny wyjazdowi Kościałkowskiego poseł Karol Bader, odpowiedział Kotowi w liście z 1 grudnia 1942 roku: „Prof. Kościałkowskiego nie chciałbym się stąd pozbyć. Jest potrzebny, nawet niezbędny dla prac Uniwersytetu, które świetne dają wyniki na zewnątrz i dużą mają popularność”³⁵. Podręcznik nigdy nie powstał, a S. Kościałkowski zaangażował się w działalność Polsko-Irańskiego Uniwersytetu Ludowego, tzw. PIUL-u i Towarzystwa Studiów Irańskich – TSIr. Przeciągał też pracę nad książką; w końcu listopada 1942 roku pisał:

Niestety stwierdzić muszę, co mi przychodzi uczynić z niezmiernie wielką przykrością, że praca moja posuwa się – pomimo usiłowań moich i chęci – bardzo powoli i niedostatecznie naprzód. Dotychczas – nie doszedłem jeszcze końca Piastów, a jeszcze Jagiellonowie, jeszcze wiek XVII–XIX!³⁶.

³¹ Z. Broncel, *Sto polskich książek dla młodzieży, dla żołnierza i dla wszystkich*, „W drodze”, 1944, nr 14 (32), s. 4.

³² Por. listy S. Kościałkowskiego z października i listopada 1942 r. Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń.

³³ List S. Kota do Karola Badera, Jerozolima, 15.12.1942 r. Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń.

³⁴ List S. Kota do gen. Józefa Hallera, Min. Oświaty RP, Carmel k. Haify, 29.11.1942 r. Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń.

³⁵ List K. Badera do S. Kota, Teheran 1.12.1942 r. Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń.

³⁶ List S. Kościałkowskiego do S. Kota z 29.11.1942. Archiwum Stanisława Kota. Archiwum Emigracji BU UMK, Toruń.

Przygotowany materiał posłużył w roku 1944 Kościałkowskiemu do wykładów na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie. Został później wydany na powielaczu w niewielkim nakładzie jako: *Wybrane zagadnienia z dziejów Polski: Zeszyty 1–2* (Teheran 1944). Wykłady opracowała Kazimiera Wróblówna, uczestniczka kursu nauczycielskiego w Teheranie. Nosiły tytuły: *Epoka Piastowska* i *Epoka Jagiellońska*³⁷.

Wielka liczba Polaków w Persji sprawiła, że powstawały różnego rodzaju organizacje, partie polityczne, stowarzyszenia społeczne, kulturalne i religijne. Odtworzyły się w celu działalności politycznej i wspierania rządu gen. Sikorskiego partie wchodzące w skład emigracyjnej Rady Narodowej. Pierwszym działaniem tych partii było wydawanie biuletynów i czasopism, publikowanie broszur programowych i manifestów. „Słowo Polskie” wyrażało poglądy Stronnictwa Narodowego, „Biuletyn – żydowskich działaczy socjalistycznych” – poglądy „Bundu”, „Chłop i Państwo” reprezentowało Stronnictwo Ludowe. Powstawały też organizacje nowe, nieposiadające antenatów w Drugiej Rzeczypospolitej. Jedną z nich był niezwykle prężny Zespół Pracy nad Odbudową Polski, który w 1942 roku przygotował i wydał jednodniówkę pt. *Zespół pracy nad Odbudową Polski* (Teheran 1942), w której przedstawił się jako „zrzeszenie organizacji politycznych”. W roku następnym zespół ten redagował co najmniej dwa czasopisma: „Przegląd Polski” oraz jako kontynuację – „Biuletyn Zespołu Pracy nad Odbudową Polski”. Wśród członków zespołu i autorów artykułów znaleźli się m.in. Michał Tyszkiewicz (prezes), Konstanty Rdułtowski (wiceprezes), Bogdan Zyndram-Kościałkowski (sekretarz) i Stanisław Swianiewicz³⁸. W roku 1942 zespół zorganizował kilka posiedzeń, w czasie których zostały wygłoszone i przedyskutowane referaty: dra Hausnera *Administracja w nowej Polsce*, prof. Swianiewicza *Założenia i cele polityki polskiej w dobie obecnej*, prof. Kościałkowskiego *O Unii polsko-litewskiej*, Jana Piłsudskiego *O uniach i federacjach*, Michała Tyszkiewicza *Zagadnienia organizacyjne*, red. Erdmana *Z dziejów Brygady Karpackiej* oraz red. Starzewskiego *Problemy Dalekiego Wschodu*. W sprawozdaniu z działalności odczytowej zaznaczono, że odczyt prof. Swianiewicza wywołał szeroką dyskusję, a liczba uczestników odczytów i członków zespołu „wzrasta z każdym dniem”³⁹.

W 1942 roku Roman Fajans, po krótkim pobycie w Teheranie, napisał:

Dziś, spacerując po tym mieście, chodzi się nie po jakichś tam ulicach Szah-Reza, Istambuli czy Ferdossi, lecz po najbardziej autentycznych Krakowskich Przedmieściach, Sławkowskich lub Akademickich. Dziś każdemu Polakowi, który dopiero co tu przyjechał, wierzyć się wprost nie chce własnym oczom i wciąż powtarzać sobie musi: gdzie ja właściwie jestem? Bo Teheran zwario-

³⁷ S. Kościałkowski, *Rozważania pedagogiczno-dydaktyczne. Wykład wygłoszony na Kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie*. Opracowała na podstawie wykładu Kazimiera Wróblówna, uczestniczka kursu nauczycielskiego w Teheranie. Wykład wygłoszony w styczniu 1944 r., Ispahan 1944, [6] s.; *idem*, *Tysiąc lat historii Polski w zarysie*, Teheran 1944, 59, [6] s.; *idem*, *Wybrane zagadnienia z dziejów Polski. Zeszyt 1: Epoka Piastowska*. Opracowała na podstawie wykładów wygłoszonych na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie Kazimiera Wróblówna, Teheran 1944, [22] k.; *idem*, *Wybrane zagadnienia z dziejów Polski. Zeszyt 2: Epoka Jagiellońska*. Opracowała na podstawie wykładów wygłoszonych na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie Kazimiera Wróblówna, Teheran 1944, [11] k.

³⁸ S. Swianiewicz, *Problem przyszłości gospodarczej* [w:] *Zespół pracy nad Odbudową Polski. Jednodniówka*, [Teheran 1942], s. 7–9.

³⁹ *Kronika Zespołu* [w:] *Zespół pracy nad Odbudową Polski...*, s. 15.

wał na punkcie polskości. Bo nigdy jeszcze dotychczas, nigdzie na szerokim świecie (poza Polską, oczywiście) nie było tak pełno Polaków, jak obecnie w stolicy Persji⁴⁰.

Potrzeba zorganizowania dla nich życia naukowego, uniwersyteckiego stała się palącą.

Prace nad utworzeniem „uniwersytetu ludowego” zbiegły się z ideą powołania w Teheranie placówki badawczej pod nazwą Towarzystwo Studiów Irańskich (TSIr). Pierwsze spotkanie organizacyjne przyszłego towarzystwa odbyło się w Teheranie 19 października 1942 roku. Obecni na spotkaniu byli profesorowie: Czesław Czarnowski, Stanisław Kościółkowski, Wiktor Sukiennicki i Stanisław Swianiewicz – wszyscy z USB w Wilnie, Zygmunt Klemensiewicz z Politechniki Lwowskiej oraz Stanisław Krystyn Zaremba z UJ. Zaproszony na spotkanie docent Jakub Ryszard Węgierko z UW nie przyszedł z powodu choroby⁴¹. Zebranie jednogłośnie postanowiło powołać w Teheranie Towarzystwo Studiów Irańskich i po dłuższej dyskusji przyjęło referowany przez prof. Sukiennickiego projekt statutu TSIr oraz projekt programu prac towarzystwa na rok 1942. Do przewidzianej w projekcie statutu Rady Naukowej towarzystwa poza przebywającymi w Teheranie naukowcami, pracownikami polskich szkół akademickich, postanowiono dokooptować dziewięć osób podejmujących badania naukowe: Horszowskiego, dra Juliana Maliniaka, Niekraszową, dra Józefa Nowaka, Telmany’ego, Michała Tyszkiewicza, Wiktora Weintrauba, Romana Zdzieńskiego, Świątkowskiego. Zebraniu przewodniczył prof. Kościółkowski, a protokołował prof. Sukiennicki. Zebranie Rady Naukowej zostało zaplanowane na 23 października w celu zaaprobowania projektu statutu oraz programu prac TSIr⁴².

Towarzystwo Studiów Irańskich zostało utworzone 23 października 1942 roku na zebraniu Rady Naukowej w Sali „Polonii”⁴³. Wiktor Sukiennicki, który po oswoobodzeniu z sowieckiej niewoli pracował przez pewien czas w Ambasadzie RP w ZSRR, a następnie znalazł się w Iranie⁴⁴, czekał na zgodę na wyjazd do Londynu. Stąd zapewne decyzja, by obowiązki organizacyjne wziął na siebie prof. S. Kościółkowski. Członkowie założyciele TSIr: oprócz Sukiennickiego i Kościółkowskiego – prof. Czesław Czarnowski, prof. Stanisław Swianiewicz, prof. Zygmunt Klemensiewicz i doc. Stanisław Zaremba utworzyli Radę Naukową TSIr, decydującą o kierunkach i zakresie badań naukowych⁴⁵, i po części również Zarząd – ciało, które faktycznie kierowało TSIr. W skład Zarządu weszli: S. Kościółkowski – prezes, Jakub Hoffman, Zygmunt Krzysztoporski, W. Sukiennicki i S. Zaremba – członkowie, oraz Bronisław Minc – sekretarz (później

⁴⁰ R. Fajans, *Teheran à la polonaise (Korespondencja własna „Polski Walczącej”)*, „Polska Walcząca”, 1942, nr 39, s. 3.

⁴¹ „Protokół zebrania przebywających w Teheranie profesorów i docentów polskich szkół akademickich z dnia 19. października 1942 r. Archiwum Wiktora Sukiennickiego, Polish Institute and Sikorski Museum (Londyn), Kol. 214/11.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Życie Polaków w Iranie*, „Gazeta Polska”, 1942, nr 274 (407), s. 4.

⁴⁴ W. Sukiennicki, *Akcja interwencyjna Ambasady RP w ZSSR*, „Zeszyty Historyczne”, 1982, z. 59, s. 164–185.

⁴⁵ *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich [TSIr.] w Teheranie od dnia 20 listopada 1942 r. do 20 kwietnia 1944 r.*, „Studia Irańskie”, 1944, t. 2, s. 148. Na to wileńskie pochodzenie głównych twórców TSIr zwrócił uwagę m.in. Władysław Wielhorski we wspomnieniu o S. Kościółkowskim w „Teki Historyczne”, 1960–1961, t. XI, s. 264.

zastąpił go Franciszek Machalski); skarbnikiem była Melania Gołaszewska⁴⁶. Towarzystwo miało na celu – jak zanotowano w sprawozdaniu z posiedzenia inauguracyjnego – „zrzeszenie polskich uczonych oraz działaczy kulturalno-oświatowych i społecznych dla kultywowania nauki polskiej oraz szerzenia wiedzy o Polsce wśród mieszkańców Iranu, wiedzy zaś o Iranie i krajach sąsiednich wśród Polaków”⁴⁷. Mniejsze zaangażowanie w działalność organizacyjną TSIR prof. Sukiennickiego także w kolejnych miesiącach wynikało, jak się wydaje, ze wspomnianej niepewności co do własnych losów, tj. oczekiwania na decyzję o wyjeździe do Wielkiej Brytanii, a także powołania go przez min. K. Badera na przewodniczącego Komisji ds. Byłych Pracowników Placówek Ambasady RP w ZSRR⁴⁸.

O ile naturalne było, że wśród ludzi nauki ewakuowanych z Rosji Sowieckiej wraz z armią gen. Władysława Andersa przeważać powinni pracownicy uczelni lwowskich i wileńskich, o tyle przewaga profesorów USB wśród założycieli TSIR wydaje się interesująca⁴⁹. Miało to także wpływ na rozwiązania organizacyjne oraz działalność tej instytucji. Wzorem dla TSIR był bowiem, jak się wydaje, Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, powstały na początku roku 1930, w kręgu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie⁵⁰. Inicjatywa powołania wspomnianej instytucji wyszła od grona profesorów i działaczy społecznych, z uwzględnieniem kadry funkcjonującego na tej USB Wydziału Prawa i Nauk Społecznych, na czele z profesorem Stefanem Ehrenkreutzem, wykładającym historię prawa litewskiego na Wydziale Prawa. Przy Instytucie Europy Wschodniej działała, jako placówka integralnie z nim związana, Szkoła Nauk Politycznych, dla której statut zredagowano we wrześniu 1929 roku⁵¹. Szkoła była prywatną szkołą wyższą, miała profil ściśle sowietologiczny i wschodnioznawczy i stanowiła jedyną tego typu placówkę na obszarze ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej. Twórcom instytutu udało się sprowadzić do Wilna interesujące grono wykładowców, oprócz profesorów z USB, byli to znakomici specjaliści z zakresu szeroko pojętych nauk społecznych (prawnicy, językoznawcy, historycy, ekonomiści, historycy literatury itp.). W instytucie i szkole wykładali m.in. profesorowie: S. Ehrenkreutz, Stanisław Arnold, Henryk

⁴⁶ F. Machalski, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu Polskiego w Bejrucie (1945–1947)*, „Życie Nauki”, 1948, t. VI, nr 33–34, s. 258.

⁴⁷ *Mysłmy o przyszłości*, „Polak w Iranie”, 1942, nr 17, s. 1.

⁴⁸ „List W. Sukiennickiego do W. Komarnickiego, min. sprawiedliwości RP w Londynie, z 1.01.1943 r.”. Archiwum Wiktora Sukiennickiego, Polish Institute and Sikorski Museum (Londyn), Kol. 214/9.

⁴⁹ Zwrócił na nią uwagę np. Franciszek Machalski, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich...*, s. 257.

⁵⁰ Nie sposób powiedzieć, czy i w jakim zakresie TSIR nawiązywało do doświadczeń podobnej instytucji, która działała w latach 1941 i 1942 w Palestynie, w ramach Wyższych Kursów Naukowych, pn. Studium Orientalistycznego. Było ono poświęcone krajom, ludom, kulturze i zagadnieniom Bliskiego Wschodu. Studium prowadziło wykłady i zajęcia dla słuchaczy. Patrz: *Kronika*, „Gazeta Polska”, 1941, nr 119, s. 4.

⁵¹ *Statut Wyższej Szkoły Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. Wskazówki ogólne i przepisy dla słuchaczy Wyższej Szkoły Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej oraz Program Szkoły Nauk Politycznych pn. „Wyższa Szkoła Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie”*, „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej”, 1933, t. 1, s. I–XIX [toż w: *Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej*, Wilno 1934, ss. 29]. Zatwierdzony został 23 lutego 1930 r.

Łowmiański, Witold Staniewicz, Bronisław Wróblewski, Wiktor Sukiennicki, Marian Zdziechowski, Jan Kucharzewski, Czesław Bobrowski, Stefan Glaser, Jerzy Panejko, Kazimierz Moszyński, Ludwik Kolankowski, a także Zygmunt Szempliński, Stanisław Baczyński, Leon Wasilewski, Henryk Kawecki, Aleksander Hertz, Władysław Studnicki, Mykoła Kowalewski, Stanisław Zabięło⁵². Z instytutem współpracowali również uczeni z Finlandii, Estonii, Łotwy i Niemiec.

Bez wątpienia, dostrzec można analogie pomiędzy sytuacjami politycznymi Polski i Iranu w okresie poprzedzającym obecność wojska polskiego w Persji, zwłaszcza w kontekście sąsiedztwa i zagrożenia sowieckiego. Niewiele jednak można odnaleźć informacji na temat tych paralel w publikacjach TSIR. Powodem była, jak się wydaje, cenzura brytyjska, która dbała, by nie ukazywały się żadne negatywne informacje o sowieckim aliancie. Niemniej, wydaje się naturalne, że pracownicy instytutu zainteresowani byli gromadzeniem informacji na temat stosunków irańsko-sowieckich, a także dzieleniem się swoją wiedzą na temat Związku Sowieckiego.

Myśl o konieczności kontynuowania pracy naukowej na obczyźnie zrodziła się wśród ewakuowanych do Persji naukowców samorzutnie, choć nie bez znaczenia była także wyjątkowa wprost sposobność bliższego poznania egzotycznego kraju i ludzi, z którymi kontakty przed rokiem 1939 były sporadyczne⁵³. Statut Towarzystwa Studiów Irańskich uchwalony został przez Radę Naukową na spotkaniu inauguracyjnym 23 października 1942 roku i przedłożony przedstawicielowi rządu RP w Iranie, Ministrowi Pełnomocnemu dr. Karolowi Baderze, który ściśle współpracował z inicjatorami towarzystwa, a także wsparł finansowo ideę i działalność TSIR. Trzeba zaznaczyć, że w początkach działalności towarzystwo mogło liczyć także na pomoc wojska, różnych organizacji rządowych oraz Stowarzyszenia „Polonia”, które zrzeszało zamieszkałych w Iranie przed wojną Polaków.

Na spotkaniu inauguracyjnym powstanie TSIR przedstawiona została idea założenia Polsko-Irańskiego Uniwersytetu Ludowego (PIUL) oraz, opracowany najpewniej wspólnie przez profesorów: Sukiennickiego i Kościółkowskiego, wstępny program wykładów elementarnej kursu iranoznawczego. Program wykładów przewidywał następujące tematy: geografia Iranu i Persji, historia Iranu i Persji, język perski i jego stanowisko w językoznawstwie indoeuropejskim, literatura perska i etapy jej rozwoju, sztuki plastyczne w Iranie i Persji, muzyka w Iranie i Persji, filozofia i religia w przeszłości i teraźniejszości Iranu i Persji, etnologia i etnografia Iranu i Persji, stosunki społeczno-obyczajowe dzisiejszego Iranu, stosunki gospodarcze dzisiejszego Iranu, stosunki prawno-ustrojowe dzisiejszego Iranu, szkolnictwo i oświata, nauka i warunki jej rozwoju w Iranie, iranoznawstwo i iranologia oraz najznamienitsi przedstawiciele tej wiedzy poza Iranem, Persja (Iran) i Polska w przeszłości, Polska i Iran w przyszłości⁵⁴. Zachowany w archiwum Wiktora Sukiennickiego dokument ukazuje niepewność, ale też wielki optymizm co do możliwości objęcia wykładami tak szerokiego zakresu wiedzy, widoczne szczególnie

⁵² Zob. *Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie, Spis wykładów i grono nauczające w roku akademickim 1935/36*. Wilno 1935; M. Kornat, *Polska szkoła sowietologiczna*, s. 40–42.

⁵³ F. Machalski, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu...*, s. 257.

⁵⁴ „TSIR–PIUL. Elementarny kurs iranoznawczy – Program wykładów”. Archiwum Wiktora Sukiennickiego. Polish Institute and Sikorski Museum (Londyn). Kol. 214/11.

w doborze prelegentów. W projekcie umieszczono nazwiska osób, które wkrótce miały opuścić Iran, np. Józefa Czapskiego.

Na potrzebę i sposobność naukową, jaką daje obecność ludzi nauki na Bliskim i Środkowym Wschodzie, w badaniach nad historią, kulturą oraz językiem krajów i narodów arabskich zwrócił uwagę również Teofil Szanfary w artykule *Orientalistyka w Polsce odrodzonej*, opublikowanym wiosną 1943 roku w drugim numerze nowego czasopisma „W drodze” wychodzącego w Palestynie. Podnosząc wysoki poziom studiów orientalistycznych w Polsce lat międzywojennych, przywołując najwybitniejsze nazwiska twórców polskiej orientalistyki w Krakowie, Poznaniu i Lwowie, wskazał na konieczność kontynuowania i rozwoju badań po wojnie:

Wybuch wojny przerwał rozpoczęty zaledwie, a już tak doskonały rozwój orientalistyki w Polsce. Ale po zwycięskiej wojnie, po rozgromieniu najeźdźcy, szczególnie zaś po rewindykacji (z nawiązką) zrabowanych bibliotek i księgozbiorów z zakresu orientalistyki – praca naukowa i w tej dziedzinie zostanie podjęta na nowo. Tradycje są bogate – będzie do czego nawiązać⁵⁵.

Nie padło w tekście żadne nazwisko badaczy, którzy już wówczas znajdowali się w krajach od Iranu po Egipt. Utworzone pięć miesięcy wcześniej TSIR prowadziło w tym okresie jedynie działalność odczytową, zatem nie mogło pochwalić się jeszcze osiągnięciami naukowymi. Niewykluczone, że autor o powstaniu towarzystwa nie wiedział, pisząc swój szkic; wynikało to z warunków wojennych, które w wielu wypadkach stanowiły utrudnienie dla swobody przepływu informacji, oraz z faktu, że pierwsze publikacje towarzystwa ukazały się dopiero latem roku 1943⁵⁶.

Sytuacja finansowa TSIR została uregulowana dopiero w roku 1943. Kiedy w końcu 1942 roku okazało się, że wydatki towarzystwa wyraźnie wzrosły i przekroczyły możliwości teherańskiej placówki, poseł K. Bader wysłał do Londynu, do MSZ, pismo z zapytaniem o źródło finansowania instytucji. MSZ po uzyskaniu informacji, że Min. Pracy i Opieki Społecznej nie widzi możliwości subsydiowania TSIR, doprowadziło do zwołania konferencji z udziałem przedstawicieli MSZ, MPiOS, MSW, MON i MiID, w wyniku której zdecydowano, że Ministerstwo Spraw Wewnętrznych pokryje z Funduszu Kultury Narodowej budżet TSIR za rok 1942 w wysokości 55 tys. rialsów⁵⁷ oraz wspólnie z Ministerstwem Informacji i Dokumentacji będzie subwencjonować towarzystwo kwotą 20 tys. rialsów miesięcznie (po połowie)⁵⁸. Pieniądze miały być przekazywane do Poselstwa, które pokrywało wydatki TSIR⁵⁹. W rezultacie ustalenia zasad finansowa-

⁵⁵ T. Szanfary, *Orientalistyka w Polsce odrodzonej*, „W drodze”, 1943, nr 2, s. 4–5.

⁵⁶ O powstaniu TSIR informowała prasa polska w Palestynie już jesienią 1942 r. Patrz: *Życie Polaków w Iranie*, „Gazeta Polska”, 1942, nr 274 (407), s. 4.

⁵⁷ Ostatecznie kwotę tę umorzyło Min. Pracy i Opieki Społecznej w lutym 1943 r. Por. pismo MPiOS do MSZ z 5.02.1943. Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Records, Box 193, Folder 23 „Towarzystwo Studiów Irańskich”.

⁵⁸ Telegram szyfrowy nr 84 z 30.01.1943 r. z Min. Spraw Zagranicznych do Polmission Teheran, Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Records, Box 193, Folder 23 „Towarzystwo Studiów Irańskich”. Kwotę taką sugerował Karol Bader w telegramie szyfrowym do MSZ z 11.12.1942. Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Records, Box 193, Folder 23 „Towarzystwo Studiów Irańskich”.

⁵⁹ J. Marlewski, [„Notatka z konferencji w sprawie Towarzystwa Studiów Irańskich”], 27.01.1943 r. Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Records, Box 193, Folder 23 „Towarzystwo Studiów Irańskich”.

nia, do Zarządu Towarzystwa weszli przedstawiciele Delegatury Min. Pracy i Opieki Społecznej – Stańczyk, oraz MON⁶⁰. TSIr starało się pozyskiwać finanse także z innych źródeł, czasem niekonwencjonalnych. 12 marca 1943 roku odbył się w Teheranie mecz piłkarski, w którym naprzeciw siebie stanęli drużyna Armii Polskiej na Środkowym Wschodzie oraz Teheran Club Team. Dochód z meczu przeznaczony był na Komitet sportowy irański oraz Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie⁶¹. Z pozyskanych w ten sposób funduszy wsparta została działalność wydawnicza TSIr⁶². W początkach 1943 roku Minister Obrony Narodowej gen. Marian Kukiel zwrócił się do gen. Władysława Andersa, dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie, z prośbą, by wsparł działalność TSIr i „Polski Uniwersytet Ludowy w Teheranie”, odkomenderowując do tych instytucji „osoby wojskowe nadające się do wykorzystania na tamtejszym terenie w zakresie działalności wspomnianych instytucji”⁶³. W jaki sposób polecenie to zostało zrealizowane – nie wiemy. Uniwersytet Ludowy rozpoczął działalność odczytową i kursową późną jesienią 1942 roku w obozie cywilnym nr 3 na terenie Persji. Zaczątkiem jego działalności był kurs dokształcający, zorganizowany przez referat kulturalno-oświatowy Delegatury Min. Pracy i Opieki Społecznej⁶⁴.

Prace naukowe TSIr rozłożono na kilka sekcji, z których stosunkowo największą działalność wykazała sekcja historyczna i prawnicza. Pierwszą z nich kierował S. Kościółkowski, drugą – Wiktor Turek, który zajmował się zagadnieniami prawa irańskiego i – ubocznie – tendencjami rozwojowymi prawa polskiego. Ponadto działały: sekcja ekonomiczna i sekcja lekarska, która wykorzystywała praktykę leczenia chorób tropikalnych w polskich szpitalach w Iranie⁶⁵.

20 stycznia 1943 roku odbyło się zebranie towarzyskie naukowców polskich zrzeszonych w TSIr oraz w Sekcji Prawniczej z naukowcami irańskimi. Zorganizowano je na Uniwersytecie Teherańskim, na Wydziale Prawa, z inicjatywy dziekana tego wydziału – dra Chassem Zadeha. Udział wzięli dyplomaci polscy i irańscy politycy. Głos zabrał w imieniu Polaków S. Kościółkowski⁶⁶, który miał powiedzieć: „Universitas Respublica est litterarum”, podkreślając, iż tam gdzie się znajdują ludzie nauki, zawsze możliwy jest dialog i współpraca. Polscy goście zwiedzali gmach uniwersytetu⁶⁷. W styczniu, na Uniwersytecie Teherańskim, odbył się również odczyt członka TSIr, doc. dra Zarembę dla perskich studentów literatury o polskich wyższych uczelniach. „Wobec licznie zebra-

⁶⁰ W marcu 1943 r. doszło do nieporozumień. TSIr otrzymało jedynie połowę przyznanej kwoty, tj. 30 tys. riali za trzy miesiące. Interwencja Posła K. Badera pozwoliła odzyskać w maju 1943 r. przyznane kwoty. Patrz korespondencja w tej sprawie. Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Records, Box 193, Folder 23 „Towarzystwo Studiów Irańskich”.

⁶¹ Plakat (wersja francuska i polska), AAN, Towarzystwo Studiów Irańskich; M. Gołaszewska, S. Kościółkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie z lat 1942–1943–1944*, „Studia Irańskie”, 1945, t. 3, s. 270.

⁶² *List Poselstwa RP w Teheranie do Towarzystwa Studiów Irańskich na ręce p. Kuratora Krzysztoporskiego w Teheranie, 1 maja 1943*, AAN. Poselstwo RP w Teheranie, nr 55, k. 86.

⁶³ Gen. M. Kukiel do gen. W. Andersa, Londyn 20.01.1943 r. Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Records, Box 193, Folder 23 „Towarzystwo Studiów Irańskich”.

⁶⁴ (St.B.), *Z życia Polaków w Iranie*, „Gazeta Polska”, 1942, nr 279 (412), s. 4.

⁶⁵ F. Machalski, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu...*, s. 258.

⁶⁶ *Polscy goście w Uniwersytecie Teherańskim*, „Polak w Iranie”, 1943, nr 29, s. 2.

⁶⁷ *Polsko-irańskie zbliżenie kulturalne*, „Gazeta Polska”, 1943, nr 50 (489), s. 3.

nych studentów przedstawił w sposób żywy i zajmujący rolę uniwersytetów w Polsce, ich dorobek i tradycję, oraz zapoznał Irańczyków z polskimi ludźmi nauki doby obecnej”. Odczyt był wygłoszony po francusku i zgromadził 120-osobowe grono słuchaczy⁶⁸.

5 lutego 1943 roku Rada Naukowa TSIR opracowała memoriał do Rządu RP, złożony następnie na ręce posła w Teheranie Karola Badera, w sprawie ochrony nauki polskiej i położenia polskich pracowników nauki na emigracji, opracowany przez Radę Naukową TSIR⁶⁹. Memoriał w marcu dotarł do Londynu, do MSZ, a stamtąd w kwietniu do MSW, na ręce Jana Hulewicza⁷⁰. Najpewniej jednak nie znalazł zrozumienia; nie udało się pozyskać dowodu, że sprawa poddana została jakiegokolwiek dyskusji. Brak też śladów, by towarzystwo było w sprawie opracowanego dokumentu proszone o jakiegokolwiek uwagi czy wyjaśnienia.

16 grudnia 1942 roku została otwarta w siedzibie Towarzystwa Studiów Irańskich przy ul. Szirwani 4, czynna codziennie (z wyjątkiem niedziel i świąt) pracownia dostępna dla wszystkich oddających się studiom naukowym oraz dla słuchaczy TSIR⁷¹.

Działalność wykładowa rozpoczęta została 20 listopada 1942 roku w lokalu Szkoły Polskiej w Teheranie, przy ul. Naderi⁷². Uroczystego otwarcia dokonał Karol Bader, poprzedzając słowo wstępne prof. Stanisława Kościałkowskiego⁷³ oraz wykład inauguracyjny prof. Wiktora Sukiennickiego pt. *Iran w polityce światowej*⁷⁴. O ile wystąpienie Kościałkowskiego poświęcone zostało omówieniu powodów powstania Towarzystwa, o tyle w wykładzie inauguracyjnym na uwagę zasługuje próba analizy stosunków sowiecko-irańskich w latach 1919–1939⁷⁵.

W marcu 1943 roku TSIR zorganizowało, w ramach kursów wiedzy o Iranie, wiele wykładów: *O współczesnej obyczajowości Iranu*, *O finansach Iranu*, *O iranologii i najwybitniejszych przedstawicielach tej wiedzy poza Iranem*. Ponadto Sekcja Prawna zorganizowała odczyty: *O ustawodawstwie polskim na emigracji* oraz *O irańskim prawie małżeńskim*⁷⁶. Jednym z referentów był Henri Goblot, prezes Narodowego Komitetu Francji Walczącej w Teheranie, mówiący po polsku⁷⁷. 14 kwietnia 1943 roku przewodniczący TSIR, prof. S. Kościałkowski, wygłosił wykład *L'Iran et la Pologne à travers les siècles* (Iran i Polska na przestrzeni dziejów) na Wydziale Literatury Uniwersytetu Teherańskiego⁷⁸. Tekst wykładu został następnie opublikowany w postaci osobnej broszury w sierpniu

⁶⁸ *Polsko-irańskie zbliżenie...*, s. 3.

⁶⁹ *Działalność Tow. Studiów Irańskich*, „Polak w Iranie”, 1943, nr 32, s. 2.

⁷⁰ „Memoriał w sprawie ochrony nauki polskiej i położenia polskich pracowników naukowych na emigracji opracowany przez Radę Naukową Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie” z 5 lutego 1943 r. Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Records, Box 193, Folder 23 „Towarzystwo Studiów Irańskich”.

⁷¹ *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. I., s. 192.

⁷² *Otwarcie Kursu Iranoznawczego*, „Polak w Iranie”, 1942, nr 21, s. 4.

⁷³ S. Kościałkowski, „Słowo wstępne” wypowiedziane przez prezesa TSIR: prof..., dnia 20 listopada 1942 r. na otwarciu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, „Studia Irańskie – Études Iraniennes”, 1943, t. I, s. 4–8.

⁷⁴ W. Sukiennicki, *Iran w polityce światowej*, „Studia Irańskie”, 1943, t. 1, s. 133–165.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 163–165.

⁷⁶ *Polacy w Iranie*, „Gazeta Polska”, 1943, nr 58 (497), s. 4.

⁷⁷ *Kronika Irańska*, „Gazeta Polska”, 1943, nr 80 (519), s. 3.

⁷⁸ Inne źródło podaje, że było to w École Normale Supérieure w Teheranie. M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie z lat 1942–1943–1944*, „Studia Irańskie”, 1945, t. 3, s. 271.

1943 roku pod tym samym tytułem: *L'Iran et la Pologne à travers les siècles*⁷⁹. Kolejne wykłady dla studentów i naukowców irańskich prowadził m.in. prof. Stanisław Zaremba, który jeden poświęcił zagadnieniom ściśle matematycznym dla naukowców i studentów perskich, a drugi wspomnieniom o polskich wyższych uczelniach⁸⁰. Ten rodzaj działalności służył zbliżeniu polsko-perskiemu.

Podstawowym obszarem działalności TSIR były kursy wiedzy o Iranie dla Polaków⁸¹. Realizowano je w ramach Polsko-Irańskiego Uniwersytetu Ludowego zwanego „Piulem” (PIUL-em), którego celem było „w szeregu pogadanek czy wykładów dać swym słuchaczom pewne zasadnicze wiadomości o Iranie, jego przeszłości, jego kulturze, jego stanie obecnym”⁸². W okresie pomiędzy powstaniem towarzystwa a 20 kwietnia 1944 roku⁸³ „PIUL” zrealizował 90 wykładów iranoznawczych. Wśród 23 prelegentów byli także obcokrajowcy. „Sprawozdanie” wymienia z imienia prof. Uniwersytetu Teherańskiego Saida Naficy, prof. historii tegoż uniwersytetu – Kh. Bayani, prof. archeologii także z Teheranu – dr. Mehdi Bahrami, a także Hosseina Kasimai oraz Francuza – inż. Henri Goblot, prezesa Komitetu Francuskiego, i Anglika – Egertona Sykesa, dyrektora Victory-House w Teheranie⁸⁴.

Wykłady obejmowały różnorodne dziedziny wiedzy i, co można wnosić z tekstów drukowanych w „Studiach Irańskich”, stały na bardzo różnym poziomie; od tekstów syntetycznych, przedstawiających pobieżnie rys historyczny jakiegoś zagadnienia, po bardzo szczegółowe analizy dotyczące wąskich tematów. Prelegenci podejmowali zagadnienia z różnych dziedzin: geografii Iranu; etnografii Iranu, w szczególności plemion; archeologii; historii; ekonomii; polityki, geopolitycznego położenia Iranu i prawa; języka i literatury perskiej; religii Iranu; sztuki irańskiej; obyczajowości dawnego i obecnego Iranu; medycyny; wrażeń z podróży; iranologii jako odrębnej gałęzi wiedzy. Większość z tych wykładów została spisana przez autorów i złożona w archiwum towarzystwa w formie rękopisów i maszynopisów. Niewielką część ogłoszono drukiem, głównie w roczniku „Studia Irańskie”. Wykłady odbywały się w czwartki, a od 1 maja 1944 – w piątki⁸⁵. W „Sprawozdaniu” z 1944 roku mówi się o 49 opracowanych na piśmie pracach iranoznawczych z różnych dziedzin, znajdujących się w posiadaniu TSIR⁸⁶. Spis nie zawiera jednak ani tytułów, ani nazwisk autorów poszczególnych opracowań. Wiemy jedynie, że 8 prac dotyczyło ekonomii (ekonomiki); 6 – polityki; 6 – medycyny

⁷⁹ *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. I..., s. 249. Publikacja doczekała się recenzji w gazecie perskiej: „Kejhan” z 28.08.1943 oraz polskiego streszczenia w „perskim” numerze „W drodze”, 1943, nr 15.

⁸⁰ A. Krakowiecki, *Teheran – jeszcze raz*, „Kurier Polski w Bagdadzie”, 1943, nr 172, s. 6; F. Machalski, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu...*, s. 258.

⁸¹ *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich [TSIR.] w Teheranie od dnia 20 listopada 1942 r. do 20 kwietnia 1944 r.*, „Studia Irańskie”, 1944, t. 2, s. 148.

⁸² S. Kościółkowski, „Słowo wstępne” wypowiedziane przez prezesa TSIR: prof... dnia 20 listopada 1942 r. ..., s. 4.

⁸³ Jedyne drukowane sprawozdanie, na którym oparte są dane, dotyczy tego właśnie okresu: *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich [TSIR.] w Teheranie od dnia 20 listopada 1942 r. ...*, s. 149.

⁸⁴ *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich [TSIR.] w Teheranie...*, s. 149.

⁸⁵ *Zawiadomienie*, „Polak w Iranie”, 1944, nr 94, s. 3.

⁸⁶ *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich [TSIR.] w Teheranie...*, s. 149.

w klimatach gorących; 5 – religii; po 4 – języka perskiego i literatury, a także podróży po Iranie; 3 – prawa; po 2 – obyczajowości, geografii, zagadnień komunikacyjnych, historii i archeologii; po 1 – etnografii, sztuki i iranologii. Relacjonujący działalność TSIR Anatol Krakowiecki napisał, że specjalnym powodzeniem cieszyły się wykłady prof. Kościałkowskiego⁸⁷.

„Sprawozdanie” notuje również, że nie wszystkie wykłady PIUL dotyczyły zagadnień irańskich. Towarzystwo posiadało w 1944 roku siedem wykładów – prac na inne tematy. Jednym z nich był referat sędziego Józefa Aubera pt. *Ustawodawstwo polskie na emigracji*, opracowany do użytku sekcji prawno-politycznej TSIR i wydany w formie osobnego druku przez Delegaturę Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej (Wydział Kulturalno-Oświatowy) w 1943 roku na powielaczu w 300 egzemplarzach. Przedmowę napisał Wiktor Turek, przewodniczący sekcji prawno-politycznej TSIR w Teheranie⁸⁸.

23 i 24 maja 1943 roku TSIR zorganizowało akademię z okazji 400. rocznicy zgonu Mikołaja Kopernika. Przemówienie inauguracyjne wygłosił prof. Stanisław Kościałkowski. Mówiąc o geniuszu astronoma, odniósł się do epoki i potęgi Rzeczypospolitej w owym okresie. Obszerny referat o dziele i życiu Kopernika wygłosił docent Stanisław Zaremba, a dr Eugeniusz Doliński mówił o Koperniku jako lekarzu, opisując przy okazji stan wiedzy medycznej w jego czasach. Akademię zakończył Bronisław Minc, przedstawiając Kopernika jako ekonomistę i jego teorię pieniądza⁸⁹.

Działalność wydawnicza

Towarzystwo Studiów Irańskich opublikowało samodzielnie niewiele prac, częściej korzystając z pomocy innych instytucji rządowych i społecznych w Iranie. Jednak dorobek wydawniczy TSIR oraz jego pracowników i współpracowników był tak znaczący, że Teheran stał się w tym okresie drugim po Jerozolimie ośrodkiem kulturalnym i wydawniczym na Bliskim Wschodzie⁹⁰. Zwraca uwagę jakość druku: brak polskich czcionek, linotypów i zecerów, co dodatkowo podkreśla wysiłek, jakiego podjęło się TSIR, pragnąc wydawać książki naukowe. Najważniejszymi z tych samodzielnie wydanych publikacji są „Studia Irańskie” z równoległymi tytułami po francusku („Études Iraniennes”) i persku⁹¹, periodyk, którego trzy tomy ukazały się w latach 1943–1945. Pierwszy z tych tomów, równocześnie – pierwsza polska publikacja naukowa w Iranie, ukazał się 5 maja 1943 roku i zawierał szkice współpracowników: Antoniego Dudryk-Darlewskiego *Geografia Iranu*; Bronisława Minca *Stosunki gospodarcze dzisiejszego Iranu* oraz Wiktora Sukiennickiego *Iran w polityce światowej*. Prace te poprzedzone zostały przedmową *Od Towarzystwa Studiów Irańskich* oraz *Słowem wstępnym* – oba, jak się wydaje, autorstwa Stanisława Kościałkowskiego. Tekst *Słowa wstępnego* wygło-

⁸⁷ *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. I..., s. 292.

⁸⁸ J. Auber, *Ustawodawstwo polskie na emigracji*, Teheran 1944, 134 s.

⁸⁹ *Akademia ku czci Kopernika*, „Polak w Iranie”, 1943, nr 46, s. 2.

⁹⁰ M. Dunajówna, *Polskie wydawnictwa w Iranie w okresie ostatniej wojny*, „Bibliotekarz”, 1947, nr 9–10, s. 148–149.

⁹¹ Tytuł w języku perskim jest różny dla tomów 1 i 3.

szony został na otwarciu Towarzystwa Studiów Irańskich 20 listopada 1942 roku. Tom pierwszy „Studiów” zawierał mapę Iranu w skali 1:5 000 000 z nazwami w transkrypcji polskiej, uwspółcześioną, z naniesionymi sieciami drogowymi i kolejowymi. Mapę tę, niezbędną pomoc dla Polaków w Iranie, wydrukowano w większym nakładzie i można ją było nabyć osobno. Jej autorami byli członkowie TSIR: Antoni Dudryk-Darlewski i Wacław Loga⁹². Szczególnie cenne wydają się teksty zwracające uwagę na rolę ZSRR w polityce Iranu: Dudryka-Darlewskiego (jakkolwiek jego opis północnej granicy Iranu z ZSRR i Morzem Kaspijskim jest niepogłębiany⁹³) oraz W. Sukiennickiego⁹⁴.

Drugi tom ukazał się późną wiosną 1944 roku i zawierał następujące szkice: Said Naficy *Cztery wykłady o literaturze perskiej* (z przypisami Bronisława Minca, w przekładzie Adama Starzeńskiego), Stanisław Kościałkowski *Iranoznawstwo i iranologia* oraz *Przekłady z literatury perskiej*, z oryginału dokonane przez Franciszka Machalskiego. Integralną część zeszytu zajmowało *Sprawozdanie z działalności T-wa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 do 20 kwietnia 1944*. Tom ten doczekał się dwóch recenzji w czasopiśmie „W drodze”⁹⁵.

Tom trzeci, ostatni, wyszedł jesienią 1945 roku, na krótko przed ostateczną ewakuacją pracowników i zasobów towarzystwa do Bejrutu. W przeciwieństwie do poprzednich, w całości poświęcony był opisowi kultury i obyczajowości perskiej, jaką członkowie TSIR badali w czasie trzech lat pobytu w Iranie. Otwierał go artykuł Franciszka Machalskiego *Język perski*, zawierający cenne uwagi na temat wpływu perszczyzny na język polski; następnie szkic Witolda Świątkowskiego *Studia nad dawną obyczajowością Iranu*, Henryka Goblota *Zwyczaj i obyczaje współczesnego Iranu*, Marii Gerstmanowej *Stanowisko kobiety perskiej w ostatnich 50-ciu latach* oraz Stefanii Niekraszowej *O muzyce perskiej*. Oryginalne szkice napisane w języku polskim dopełnione zostały artykułem Hossein Kasmai *Okultyzm i zabobony w Iranie* i fragmentem polskiego przekładu *Szach-name* („Księgi Królów”) Firdusiego pt. *Spotkanie Zala z Rudabe*, dokonane przez Franciszka Machalskiego. Tom zawierał ponadto zestawienie poloników bibliograficznych z terenu Iranu z lat 1942–1944, opracowane przez Melanię Gołaszewską i Stanisława Kościałkowskiego, według kryteriów Estreichera, tj. a) druki w języku polskim, b) druki w językach obcych, ale pisane przez Polaków, c) druki dotyczące Polski i jej spraw. W bibliografii zanotowano 203 pozycje.

Szkic Henryka Goblota, Francuza, który kilka lat spędził w Polsce i nauczył się języka polskiego, a następnie już w Iranie pomagał polskim uchodźcom⁹⁶, był wygłoszony wcześniej na posiedzeniach Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie⁹⁷. Podobnie tekst Persa Hosseina Kasmai, urzędnika Poselstwa RP w Teheranie, który w „Studiach” ukazał się w streszczeniu w przekładzie z francuskiego Eugenii Kościałkowskiej⁹⁸.

Wartość i przydatność „Studiów” dla badań naukowych podniósł Włodzimierz Zajączkowski, pisząc: „Každy tom przynosi szereg cennych artykułów i rozpraw, wydat-

⁹² M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie z lat 1942–1943–1944*, „Studia Irańskie”, 1945, t. 3, s. 231.

⁹³ A. Dudryk-Darlewski, *Geografia Iranu*, „Studia Irańskie”, 1943, t. 1, s. 97–98.

⁹⁴ W. Sukiennicki, *Iran w polityce światowej*, „Studia Irańskie”, 1943, t. 1, s. 163–165.

⁹⁵ „W drodze”, 1944, nr 15 (33) i 17 (35).

⁹⁶ *Przyjaciel Polski*, „Polak w Iranie”, 1943, nr 26, s. 2.

⁹⁷ H. Goblot, *Zwyczaj i obyczaje współczesnego Iranu*, „Studia Irańskie”, 1945, t. 3, s. 113.

⁹⁸ H. Kasmai, *Okultyzm i zabobony w Iranie*, „Studia Irańskie”, 1945, t. 3, s. 184.

nie wzbogacających naszą literaturę iranistyczną. [...] stanowią one poważny wkład do naszego piśmiennictwa i świadczą o niesłabnącym zainteresowaniu Polski Wschodem i jego kulturą”⁹⁹.

Drugą publikacją TSIR była – jak już wspominałem – praca Stanisława Kościałkowskiego wydana w języku francuskim: *L'Iran et la Pologne à travers les siècles*, prezentująca historię stosunków polsko-irańskich oraz wzajemne oddziaływania w kulturze i polityce w okresie od XV do XX wieku. Kościałkowski pisał także o działalności misyjnej Polaków w Persji. Praca miała charakter naukowy i zawierała obszerną bibliografię. Była poszerzonym tekstem referatu wygłoszonego 14 kwietnia 1943 roku na konferencji w l'École Normale Supérieure w Teheranie¹⁰⁰.

Kilka prac z materiałów Towarzystwa, wykładów wygłoszonych w TSIR, opublikowały inne instytucje rządowe w Iranie i na Bliskim Wschodzie. Tak się stało z popularnonaukowymi wykładami: Wiktora Huperta *O higienie w krajach tropikalnych*, wydanym w 1943 roku w dwóch edycjach, równocześnie w Palestynie przez Komisję Regulaminowo-Wydawniczą Armii Polskiej na Wschodzie oraz przez Delegaturę Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie¹⁰¹; Józefa Auberera *Ustawodawstwo polskie na emigracji*, wydane – jak już wspominałem – w Teheranie z inicjatywy Sekcji Prawnej TSIR przez Delegaturę Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie¹⁰². Ten drugi druk wydany został na powielaczu w nakładzie 300 egz. Również tekst Jana Morełowskiego, *O karalności zbrodni wojennych*, wydany na powielaczu w 1945 roku, był autoreferatem odczytu wygłoszonego w TSIR w Teheranie w dniu 21 marca 1945 roku.

Jednym z działań TSIR było gromadzenie wszelkiego rodzaju nawet najdrobniejszych druków polskich i Polski dotyczących, wydawanych na Bliskim i Dalekim Wschodzie, na obszarach, na których przebywali Polacy: w Indiach, Iranie, Iraku, Libanie i Afryce¹⁰³. Zgromadzony materiał pozwolił przygotować bibliografię poloniców irańskich w tomie 3 „Studiów Irańskich” oraz – jako kontynuację – wykazy poloniców irackich, libańskich, indyjskich i afrykańskich (z uzupełnieniem dla Iranu) w tomie „B” „Teki Bejruckiej” w 1949 roku, którego treść oparto w całości na zbiorach bibliograficznych TSIR¹⁰⁴. Publikując „Tekę Bejrucką”, Stanisław Kościałkowski, inicjator jej wydania, zaznaczył we wstępie, że dostrzegł konieczność rejestracji i edycji poloniców po lekturze „Przewodnika Bibliograficznego” Biblioteki Narodowej, z 1949 roku, w którym redakcja oświadczyła, że zaprzestała „ogłaszać polonica zagraniczne ze względu na

⁹⁹ W. Zajączkowski, *Polska działalność orientalistyczna na Wschodzie w latach 1942–1946*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1948 (druk: 1949), z. 1, s. 91, 94.

¹⁰⁰ S. Kościałkowski, *L'Iran et la Pologne à travers les siècles*. Teheran 1943, 58 s.; W. Zajączkowski, *Polska działalność orientalistyczna na Wschodzie...*, s. 92–93.

¹⁰¹ W. Hupert, *O higienie w krajach tropikalnych*, Teheran 1944, 37 s.; toż, [b.m. Palestyna] 1943, 43 s.

¹⁰² J. Auber, *Ustawodawstwo polskie na emigracji*, Teheran 1943 [na okł. 1944], 134 s.

¹⁰³ Pracownicy TSIR zdawali sobie sprawę z niemożności gromadzenia druków z terenów Palestyny, Turcji i Egiptu.

¹⁰⁴ [S. Kościałkowski] S.K., *Przedmowa*, Teki Bejrucka, Zeszyt B: Materiały bibliograficzne. Bejrut 1949, s. V; M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, R. Zdzienski, *Polonica bibliograficzne irańskie z roku 1945 tudzież uzupełnienia do lat 1942–1944*, Teki Bejrucka, Zeszyt B: Materiały bibliograficzne. Bejrut 1949, s. 1.

niekompletność materiału”¹⁰⁵. Recenzent „Tek” zauważył, że poziom obu zeszytów nie jest równy. O ile zeszyt „A” zawierał wiele opracowań o charakterze „anegdotycznym”, których utrwalenie w druku „dla przyszłych badaczy zagadnień Środkowego Wschodu posiada niewątpliwe znaczenie”, o tyle zeszyt „B” (pomimo oczywistych braków w odniesieniu do Egiptu i Palestyny)

...jest niezbędnym przewodnikiem nie tylko dla badacza, poświęcającego się bibliografii polskiej w okresie drugiej wojny, lecz też – i może w pierwszym rzędzie – dla tego, który usiłować będzie napisać historię uchodźstwa polskiego na Środkowym Wschodzie i zilustrować pełnię jego życia kulturalnego i naukowego¹⁰⁶.

Z inicjatywy Towarzystwa w roku 1944 wydana została książka w języku perskim o Polsce pt. *Lahestan. Ettelaat-e-dar bare-je gozaszte wa hal-e Lahestan. Ba czand aks* (Polska. Książka poświęcona przeszłości i teraźniejszości Polski)¹⁰⁷, zawierająca wiadomości z zakresu geografii, historii, literatury, sztuki, stosunków gospodarczych, opieki społecznej, ustroju i prawa, turystyki oraz wysiłku zbrojnego Polski w czasie wojny. Książka była bogato ilustrowana zdjęciami z Polski oraz podobiznami Mickiewicza, Paderewskiego i Chopina. Wstęp napisał poseł Karol Bader, a przedmowę Towarzystwo Studiów Irańskich; autorem okładki był Bolesław Baake¹⁰⁸. Miała ona wesprzeć działalność polskich instytucji oświatowych na terenie Iranu i ułatwić Persom zrozumienie sytuacji społecznej i politycznej „nowego sąsiada”. Rozpowszechnianie książki odbywało się na spotkaniach organizowanych przez Persów lub TSIr w obecności władz polskich i perskich. Jednym z takich spotkań było przyjęcie urządzone w gmachu Seminarium Nauczycielskiego przez irańskich pedagogów z Uniwersytetu Teherańskiego z nauczycielstwem polskim. Udział w przyjęciu wzięło 20 studentów pedagogiki oraz władze dziekańskie uniwersytetu, 15 nauczycieli polskich, przedstawiciele irańskiego Ministerstwa Oświaty oraz delegaci władz polskich, m.in. dr F. Machalski z TSIr oraz W. Loga z Wydziału Prasowego Poselstwa RP¹⁰⁹.

W roku 1944 ukazało się drukiem i na powielaczu kilka wykładów i odczytów prof. S. Kościałkowskiego, którym nadano formę broszur lub skryptów. Były to: *Rozważania pedagogiczno-dydaktyczne. Wykład wygłoszony na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie* (Ispahan 1944), *Tysiąc lat historii Polski w zarysie* (Teheran 1944),

¹⁰⁵ [S. Kościałkowski] S.K., *Przedmowa*, Teka Bejrucka, Zeszyt B: Materiały bibliograficzne. Bejrut 1949, s. VI. Publikację *Poloników Zagranicznych* (nazwę tę wymyślono dla ukrycia pojęcia „druki emigracyjne”) Biblioteka Narodowa rozpoczęła w 1956 r., kontynuując ją po czasy współczesne. Prace nad wydaniem retrospektywnej bibliografii poloników za okres od września 1939 do końca 1955 r. podjęto dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych. Jej rezultaty ukazały się drukiem w pięciu tomach w latach 1975, 1987, 1991, 2003: *Polonica zagraniczne. Bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku*, t. 1: A–J; t. 2: K–Q; t. 3: R–Ż, t. 4: Uzupełnienia, t. 5: Indeksy.

¹⁰⁶ T.S., *Teki Beyruckie*, „Kultura”, 1950, nr 2–3 (28–29), s. 238.

¹⁰⁷ W starszych publikacjach transkrypcja tytułu brzmi „Lachestan”. Por. F. Machalski, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu Polskiego w Bejrucie (1945–1947)*, „Życie Nauki”, 1948, t. VI, nr 33–34, s. 259; M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie...*, s. 274.

¹⁰⁸ *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. I..., s. 394; W. Zajączkowski, *Polska działalność orientalistyczna na Wschodzie...*, s. 93.

¹⁰⁹ *Wiadomości z Teheranu*, „Gazeta Polska”, 1945, nr 26 (1072), s. 4.

Wybrane zagadnienia z dziejów Polski: Zeszyty 1–2 (Teheran 1944)¹¹⁰. Być może były to materiały z zajęć S. Kościałkowskiego na 6-tygodniowym kursie pedagogicznym, zorganizowanym wiosną 1943 roku staraniem Delegatury MP i OS na terenie obozów uchodźczych w Iranie¹¹¹.

Stanisław Kościałkowski publikował także w „Kwartalniku Historycznym na Wschodzie”, którego cztery numery ukazały się w latach 1944–1947 w Jerozolimie, pod redakcją Leona Koczego. Opublikował w numerze pierwszym szkic *Bizancjum i Rzym w kulturze Europy Średniowiecznej*¹¹². Publikował także w prasie polskiej w Iranie, m.in. w „Polaku w Iranie”, gdzie zamieścił tekst o Elizie Orzeszkowej¹¹³, w „Naszym Przyjacielu”¹¹⁴ i innych. W 1944 roku, już po ewakuacji, ukazał się w Teheranie, nakładem Delegatury Min. WR i OP w Teheranie, podręcznik „do użytku nauczycieli i młodzieży” S. Kościałkowskiego *Tysiąc lat historii Polski w zarysie*.

Również inni pracownicy TSIR publikowali swoje prace poza „Studiami Irańskimi”. Franciszek Machalski wziął udział w przygotowaniu Jednodniówki Związku Nauczycielstwa Polskiego *Nauczyciel i uczeń w Iranie*, do której napisał szkic *Isfahan – miasto polskich dzieci*¹¹⁵. O innych publikacjach polskich w Iranie, luźno związanych i niezwiązanych z TSIR, pisał szczegółowo A. Zajączkowski¹¹⁶.

Przedłużający się pobyt w Iranie spowodował konieczność współpracy TSIR z instytucjami naukowymi i środowiskiem intelektualistów w Teheranie. Autorzy „Sprawozdania” nazwali to „działalnością w dziedzinie zbliżenia kulturalnego polsko-irańskiego”. Realizowane to było przez publiczne wykłady Irańczyków w TSIR oraz wizyty członków towarzystwa na Wydziale Literatury Uniwersytetu Teherańskiego i Szkole Sztuk Pięknych w Teheranie.

Wydaje się, że także przeprowadzone w 1943 roku przez dra Adama Bardeckiego, asystenta UJK we Lwowie, badania inteligencji za pomocą tekstów Grzywak-Kaczyńskiej w szkołach polskich uchodźczych w Teheranie były także realizowane pod opieką TSIR. W każdym razie materiały zgromadzone w czasie badań psychologicznych w kla-

¹¹⁰ S. Kościałkowski, *Rozważania pedagogiczno-dydaktyczne. Wykład wygłoszony na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie*. Opracowała na podstawie wykładu Kazimiera Wróblówna, uczestniczka kursu nauczycielskiego w Teheranie. Wykład wygłoszony w styczniu 1944 r., Ispahan 1944, [6] s.; *idem*, *Tysiąc lat historii Polski w zarysie*, Teheran 1944, 59, [6] s.; *idem*, *Wybrane zagadnienia z dziejów Polski. Zeszyt 1: Epoka Piastowska*. Opracowała na podstawie wykładów, wygłoszonych na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie Kazimiera Wróblówna, Teheran 1944, [22] k.; *idem*, *Wybrane zagadnienia z dziejów Polski. Zeszyt 2: Epoka Jagiellońska*. Opracowała na podstawie wykładów, wygłoszonych na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie Kazimiera Wróblówna, Teheran 1944, [11] k.

¹¹¹ *Z życia Polaków w Iranie*, „Gazeta Polska”, 1943, nr 63 (502), s. 4.

¹¹² S. Kościałkowski, *Bizancjum i Rzym w kulturze Europy Średniowiecznej*, „Kwartalnik Historyczny na Wschodzie” (Jerozolimie), 1944, z. 1, s. 1–9. Ten sam szkic opublikowany został po angielsku w „Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America”, 1945–1946, vol. IV, s. 123–134. Po latach tekst ten posłużył jako treść wykładu w Instytucie Wschodnim „Reduta” w Londynie (9.06.1956) – S. Kościałkowski, *Studia i szkice przygodne z historii i z jej pogranicza z literaturą*, Londyn 1956, s. 65.

¹¹³ *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. I..., s. 275.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 319.

¹¹⁵ M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie...*, s. 260.

¹¹⁶ W. Zajączkowski, *Polska działalność orientalistyczna na Wschodzie...*, s. 93–94.

sach III–VI szkół powszechnych, znalazły się w zasobie Towarzystwa Studiów Irańskich¹¹⁷.

Iranologia

Dla historyków, etnologów i archeologów polskich, którzy znaleźli się w Iranie w wyniku ewakuacji z armią polską ze Związku Sowieckiego, przymusowy pobyt w ziemi perskiej był, paradoksalnie, spełnieniem ich marzeń o wyprawie na Bliski i Środkowy Wschód w celu gromadzenia materiału do badań naukowych. Dotyczy to szczególnie takich badaczy, jak iranista Franciszek Machalski, pracownik Instytutu Orientalistycznego UJK we Lwowie, a w Iranie również prezes Koła literackiego¹¹⁸, czy młoda wówczas archeolog, Irena Siwek. Machalski, opisując po latach w swojej książce *Wędrowki irańskie* moment pojawienia się w Iranie, zanotował: „Przedemną leżał kraj oglądany dotąd jedynie w snach i marzeniach młodości”¹¹⁹. Wspieranie badań naukowych w formie ekspedycji naukowo-krajoznawczych było ważną stroną działalności TSIR. W warunkach wojennych mogły one przyjąć jedynie formę dłuższych i krótszych wycieczek po Persji, pod przewodnictwem naukowców perskich. Najczęściej było to zwiedzanie miejsc, muzeów, budynków w Teheranie i najbliższej okolicy¹²⁰. I tak np. 7 czerwca 1943 roku TSIR urządziło wycieczkę archeologiczną do ruin starożytnego miasta Rai (gr. Raghēs) pod Teheranem¹²¹. Opiekunem naukowym wycieczki był archeolog i dyrektor Państwowego Muzeum w Teheranie, dr Mehdi Bahrami. W czasie wycieczki zwiedzano stanowiska archeologiczne¹²². 13 czerwca, w czasie Zielonych Świąt, zorganizowano wycieczkę do odległego o 43 km od stolicy – Waramin¹²³. Równocześnie członkowie TRIR z własnej inicjatywy i z potrzeby gromadzenia informacji do badań naukowych zwiedzali bliższe i dalsze okolice¹²⁴. 25 czerwca Franciszek Machalski wybrał się na irańską wieś pod Teheranem – do Abbasabad i Karadz. Zwiedził też Uszan, Paskale, Tadzirisz i Szemiran¹²⁵. 13 października 1943 roku wyruszyła z Teheranu największa, siedemnastoosobowa wycieczka naukowo-krajoznawcza TSIR, pod kierownictwem prof. S. Kościałkowskiego,

¹¹⁷ M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie...*, s. 288.

¹¹⁸ Koło literackie powstałe w listopadzie 1943 r. było pierwszym tego rodzaju zrzeszeniem polskim w Iranie. Patrz: *Wiadomości z Teheranu*, „Gazeta Polska”, 1943, nr 269 (708), s. 4.

¹¹⁹ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, Warszawa 1960, s. 12.

¹²⁰ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, s. 43–241. Książka ta powstała na podstawie notatek zebranych w czasie pobytu autora w Iranie w latach 1942–1945.

¹²¹ F. Machalski, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu Polskiego w Bejrucie (1945–1947)*, „Życie Nauki”, 1948, t. VI, nr 33–34, s. 259. Szczegółowy opis tej wycieczki znajdujemy w *idem*, *Wędrowki irańskie*, s. 274–275.

¹²² Wycieczki naukowe były organizowane także wcześniej w Palestynie, gdzie staraniem Sekcji Oświatowej Wyższych Kursów Naukowych, zwiedzano muzea, fabryki, budowle zabytkowe, ale też ciekawe miejsca historyczne. Były to wycieczki jednodniowe. Patrz: *Kronika*, „Gazeta Polska”, 1942, nr 54 (187), s. 4; *Kronika*, „Gazeta Polska”, 1942, nr 59 (192), s. 4.

¹²³ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, s. 277–279.

¹²⁴ Pisze o takich wyprawach wspomniany Franciszek Machalski: *Wędrowki irańskie, passim*.

¹²⁵ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, s. 279–286.

z udziałem naukowców, artystów, dokumentalistów i przedstawicieli władz irańskich¹²⁶. Przewodniczył archeolog, wspomniany wcześniej dr Mehdi Bahrami, który został odpłatnie wynajęty jako przewodnik po miejscach zabytkowych. Wycieczka skierowała się do odległego od stolicy o 149 km miasta Kum, by zakończyć się w Szyrazie. W kolejności zwiedziła miasta i miasteczka: Aliabad, Kum, Kaszan, Tappe Sijalk, Fin, Natanz, Isfahan, Dżolfā, Szah-reza, Jazdi-chast, Abade, Dehbid, Korszul, Pazargada, Persepolis, Naksz-e-Rostam i Szyraz oraz w drodze powrotnej: Margab, Tacht-e-kaus, ponownie Abade, Dżolfā, Kum, by 26 października wrócić do Teheranu¹²⁷. Wycieczkę opisał w pełnym szczegółów i barwnych przypowieści wspomnieniu Franciszek Machalski. Udział w wycieczce, obok prof. Kościałkowskiego i jego żony, wzięli: prof. Zygmunt Klemensiewicz, chemik z Politechniki Lwowskiej, Waław Łoga, Franciszek Machalski, Irena Siwek, archeolog, Krzysztoporski (delegat Min. Skarbu), Zofia Romerowa, malarka, Bolesław Baake, malarz, Minc, sekretarz naukowy TSIR, Kostrzewska, nauczycielka, Zawadzka, Górszczykowa, Gołaszewska. Ze strony perskiej wziął udział również Szafazande, zastępca dyr. propagandy perskiej ułatwiający uczestnikom wycieczki kontakty z oficjalnymi władzami administracji perskiej na prowincji¹²⁸.

Zwiedzali pałace, muzea, biblioteki, szkoły, fabryki, cmentarze i grobowce, stanowiska archeologiczne, święte miejsca, kościoły i klasztory, bazyry i osiedla mieszkalne, a także szukali poloniców. W Isfahanie, na podwórzu kościoła ormiańsko-katolickiego pod wezwaniem św. Łukasza, prof. Kościałkowski odnalazł grób gen. Izzydora Bobrowskiego, który jako jeden z dowódców wojsk perskich walczył z Afganami w roku 1838 i padł podczas zdobywania Heratu¹²⁹. Na cmentarzu chrześcijańskim (ormiańskim) w Dżolfie pod Isfahanem Kościałkowski odnalazł kamienny nagrobek Teodora Miranowicza, posła Jana III Sobieskiego, zmarłego 8 grudnia 1686 roku¹³⁰. W Dżolfie wycieczka zwiedziła także fabrykę tekstylną, której dyrektorem technicznym był inż. Ujma z Łodzi¹³¹. Zdarzały się także odkrycia poloniców-curiosów, np. odnaleziono w jednym z mieszkań w Szyrazie parę koźlich rogów pozyskanych na polowaniach w Polsce na początku XX wieku¹³². Trwałym rezultatem wycieczki były zebrane przedmioty i prace naukowe: szkic Ireny Siwek *Najstarsze znaleziska archeologiczne na terenie Iranu*, opublikowany w roku 1949 w zeszycie „A”, „Teki Bejruckiej”¹³³. Przedmioty, głównie fragmenty starej ceramiki, zbierane były także w trakcie innych, nawet pobliskich wy-

¹²⁶ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, s. 97–98. Irańczykami byli: przedstawiciel Ministerstwa Propagandy p. Szafazande oraz pomocnik – Chodadad.

¹²⁷ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, s. 97–169.

¹²⁸ List Karola Badera do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie, 8.11.1943. Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Records, Box 193, Folder 23 „Towarzystwo Studiów Irańskich”.

¹²⁹ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, s. 123.

¹³⁰ *Z życia Polaków w Teheranie*, „Dziennik Polski”, 1943, nr 1038, s. 2.

¹³¹ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, s. 123.

¹³² *Ibidem*, s. 160.

¹³³ Interesującym aspektem wycieczek naukowych organizowanych przez naukowców polskich na Bliskim i Środkowym Wschodzie, a także najpewniej w Egipcie i Indiach, było gromadzenie przedmiotów kultury materialnej dla przyszłych polskich muzeów. Potwierdzeniem takiego sposobu myślenia była przygotowana przez Cezarię Jędrzejewiczową broszura dla skautów i harcerzy: C. Baudouin de Courtenay-Jędrzejewiczowa, *Wskazówki dla zbierających przedmioty dla muzeów i archiwów etnograficznych w Polsce*, Jerozolima 1944, 24 s.

cieczek. Najczęściej do zbierania wykorzystywani byli harcerze oraz młodzież szkolna. Zebrane fragmenty trafiały do zbiorów TSIR¹³⁴. Wiemy, że F. Machalski zwiedzał różne miasta i miasteczka Iranu także w roku 1944. Opisał nieudaną wyprawę do Demawend, w czasie której zwiedził: Morad-tappe¹³⁵.

Pracownicy TSIR brali udział we wszystkich wydarzeniach politycznych na terenie Persji. Warto wymienić te wydarzenia:

11 listopada, Dzień Niepodległości w 1943 roku uczczony został w Teheranie niezwykle uroczysto. Zebrania z wykładami na temat Polski i czynu zbrojnego, msza oraz akademie zorganizowana przez komitet obywatelski pod przewodnictwem S. Kościałkowskiego. Kościałkowski przemawiał, po nim attaché Michał Tyszkiewicz, później popisy muzyczne. Była wystawa i audycje w radio¹³⁶. Należy dodać, że TSIR udawało się stosunkowo często zainteresować radio teherańskie sprawami polskimi¹³⁷.

16 listopada 1943 roku, w brytyjskim klubie oficerskim w Teheranie, odbył się koncert pianisty Adama Kapuścińskiego oraz odczyt prof. S. Kościałkowskiego z Towarzystwa Studiów Irańskich. Kościałkowski mówił o Persepolis i wrażeniach z wycieczki naukowej do tego miasta oraz o odkryciach archeologicznych¹³⁸. Ten sam odczyt powtórzył w języku francuskim 24 kwietnia 1944 roku jako wykład na Uniwersytecie Teherańskim dla studentów¹³⁹, a następnie podał do druku w „Journal de Teheran”¹⁴⁰ i w skrócie po arabsku w „Szabahang” (Jutrzenka) pt. *Tachte Dżamaszyd*¹⁴¹. Współpraca z prasą irańską ukazującą się w różnych językach – perskim, ormiańskim, francuskim, angielskim, a nawet rosyjskim – publikowanie informacji o działalności własnej, ale też propagowanie osiągnięć naukowo-kulturalnych polskich w przeszłości i współcześnie, a przede wszystkim informowanie o sytuacji i losach polskich pod okupacją niemiecką i (rzadziej, ze względu na cenzurę brytyjską) sowiecką, stanowiło jeden z ważniejszych obszarów działalności TSIR na zewnątrz. Liczba artykułów prasowych niepolskich odnotowana w bibliografii ukazuje rozmach, z jakim traktowano ten obowiązek. Artykuły S. Kościałkowskiego i F. Machalskiego czy współpracujących z TSIR: Wacława Logi, Józefa Auberera i Bronisława Minca ukazywały się w najważniejszych czasopismach irańskich od początków 1943 roku¹⁴².

¹³⁴ F. Machalski, *Wędrowki irańskie*, s. 358.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 302–309.

¹³⁶ *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. I..., s. 324.

¹³⁷ F. Machalski, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu...*, s. 259.

¹³⁸ *Z życia Polaków w Iranie*, „Dziennik Polski”, 1943, nr 1051, s. 2.

¹³⁹ *Odczyt uczonego polskiego na Uniwersytecie Teherańskim*, „Polak w Iranie”, 1944, nr 95, s. 2.

¹⁴⁰ S. Kościałkowski, *Persepolis vu par un Polonais*, „Journal de Teheran”, 1944, No VI–VII.

¹⁴¹ S. Kościałkowski, *Studia i szkice przygodne z historii i z jej pogranicza z literaturą*, Londyn 1956, s. 105, p. 38. Wykład na koniec powtórzony został w Instytucie Wschodnim „Reduta” w Londynie, 4 czerwca 1955 r. i wydrukowany w wersji pełnej w: *idem*, s. 105–119 jako *Persepolis – ósmy cud świata*; M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie z lat 1942–1943–1944*, „Studia Irańskie”, 1945, t. 3, s. 276.

¹⁴² M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie...*, s. 276–278.

Likwidacja

31 marca 1945 roku S. Kościałkowski, zmuszony do opuszczenia Persji, wyjechał z Teheranu wraz z rodziną i rodziną Melanii Gołaszewskiej, kierując się w stronę Libanu¹⁴³. Iran uznał nowy rząd komunistyczny w Warszawie. Przed ewakuacją, opisaną z szacunkiem dla faktów przez ks. Kamila Kantaka w *Dziejach uchodźstwa polskiego w Libanie 1943–1950*, S. Kościałkowski przygotował artykuł dla pisma „Polak w Iranie” na temat zbliżającej się rocznicy powstania styczniowego. Cenzura nie puściła jednak tekstu; ukazał się on anonimowo pt. *W rocznicę Styczniową*, w formie odbitki powielaczowej w styczniu 1944 roku¹⁴⁴ oraz w „Biuletynie Zespołu Pracy nad Odbudową Polski”, redagowanym przez Bohdana Kaweckiego (nr 2/7, z 22 stycznia 1945 r.) w Teheranie. Czasopismo ukazywało się anonimowo ze względu na cenzurę sowiecką i wrogie nastawienie do Zespołu ówczesnego Posła RP w Iranie Karola Badera, który chwilę później stał się urzędnikiem rządu warszawskiego¹⁴⁵. Również w tym samym czasie ukazały się jeszcze dwa teksty okolicznościowe Kościałkowskiego: *Wspomnienie sprzed 35 lat*, poświęcone pamięci zmarłego we Lwowie bpa metropolity Andrzeja Szeptyckiego oraz *125 lat „Ody do młodości”* – oba w jerozolimskiej „W drodze”¹⁴⁶.

Towarzystwo nie zostało zlikwidowane, lecz działało nadal pod kierownictwem Franciszka Machalskiego aż do grudnia 1945 roku, tj. do ostatecznej likwidacji polskich obozów cywilnych w Persji, jako teherański oddział Towarzystwa Studiów na Bliskim Wschodzie. Znamy po części rezultaty tej pracy dzięki sprawozdaniu, jakie w połowie 1945 roku dr Machalski złożył Poselstwu RP w Teheranie¹⁴⁷; archiwa i bibliotekę w większej części wywiózł S. Kościałkowski do Bejrutu wiosną 1945 roku, by tam przenieść działalność naukową i rozwinąć ją o badania szersze, bo dotyczące całego Bliskiego i Środkowego Wschodu. Ośrodek bejrucki miał nosić nazwę „Towarzystwo Studiów na Bliskim Wschodzie”¹⁴⁸ lub, co wydaje się projektem samego Kościałkowskiego, „Towarzystwo Studiów Orientalnych” (w skrócie: TSOR)¹⁴⁹. Ostatecznie ośrodek badawczy w Bejrucie powstał pod nazwą Instytutu Polskiego. Szczególnie cenna biblioteka iranoznawcza TSIR, licząca w 1945 roku blisko 1000 pozycji, w tym wielu unikatowych, dotarła do Bejrutu wraz z ewakuacją towarzystwa.

Franciszek Machalski przejął kierowanie TSIR 10 kwietnia 1945 roku. Zanotował w dzienniku:

¹⁴³ F. Machalski, „Dziennik”, not. 31.III.1945, s. 144. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁴⁴ M. Gołaszewska, S. Kościałkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie...*, s. 266.

¹⁴⁵ B. Kawecki, *LdR.*, „Kultura”, 1963, nr 6 (188), s. 152. Artykuł ten już pod nazwiskiem ukazał się w „Kulturze”, 1963, nr 1–2 (183–184).

¹⁴⁶ S. Kościałkowski, *Wspomnienie sprzed 35 lat*, „W drodze”, 1945, nr 1 (43), s. 5; *idem*, *125 lat „Ody do młodości”*, „W drodze”, 1945, nr 12 (54), s. 4–5.

¹⁴⁷ F. Machalski: *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu...*, s. 260; *idem*, *Wędrowniki irańskie*, s. 8.

¹⁴⁸ Telegram „Do Pana Posła Rosmańskiego”, Londyn, 8.I.1945, AAN. Poselstwo RP w Teheranie, nr 38, k. 36.

¹⁴⁹ F. Machalski, „Dziennik”, not. 31.III.1945, s. 144. Kopia w posiadaniu autora.

Ostatecznie przejąłem wszystkie agendy Towarz. Stud. Irańskich i zaczynam się czuć kierownikiem. Mam nadzieję, że wszystko pójdzie jak najlepiej, zwłaszcza iż zmian rewolucyjnych w programie działania nie przewiduję. Będę się starał, aby praca poszła tym razem bardziej w głąb jeszcze¹⁵⁰.

Suche dane ze sprawozdania F. Machalskiego z 1 lipca 1945 roku¹⁵¹ możemy uzupełnić o bardziej szczegółowe i emocjonalne notatki autora z dziennika. I tak: 13 kwietnia odbył się pierwszy odczyt w „nowym TSIr”: „W T.S.Ir. wygłosiłem jakby inauguracyjny odczyt o *Starożytnej Suza i dzisiejszej*. Sala T-wa była prawie pełna. To dobrze – jak na początek”¹⁵². 20 kwietnia, w pomieszczeniach TSIr miał miejsce „wieczór artystyczny”:

O godz. 18ej sala TSIr’u napelniła się dosłownie po brzegi. Przybyło około 80 osób. W programie wieczoru autorskiego były utwory pp. Jadwigi Malskiej (liryka), Ireny Zawadzkiej (proza poetycka, rymowana), Jana Morelowskiego (przekład ballady Schillera, *Żurawie* [...] ¹⁵³), Andrzeja Romańskiego (nowela pt. *Końcowa stacja*) i wreszcie moje (przekład *Zale i Rudabe*, oraz liryki). Całość wypadła dość udatnie. Publiczność nie oszczędziła ani oklasków, ani słów uznania. Tak zatem Sekcja Twórczości Literackiej (oryginalnej) przysłała publicznie do głosu¹⁵⁴.

10 października 1945 roku, Delegatura MP i OS została zmuszona do opuszczenia pomieszczeń zajmowanych wcześniej za zgodą władz irańskich jeszcze od czasów ewakuacji z Rosji. Zwrócono Iranowi także inne budynki. Zakupiono baraki „pohinduskie” pod miastem, do których przeniesione zostało także TSIr i inne, działające jeszcze w Teheranie, polskie instytucje. Wymuszony zakup baraków „za wszystkie prawie pieniądze, jakie były do naszej dyspozycji w wysokości 49 tys. Tumanów gotówką”¹⁵⁵. Franciszek Machalski napisał w dzienniku:

TSIr znalazło się w najgorszym baraku, razem z Duszpasterstwem. W baraku mieścił się magazyn żywnościowy, dlatego barak jest specjalnie przemieniony. Wiatr dmie więc prosto z pustyni (bo baraki są poza miastem po zachodniej jego stronie), zasypuje wewnątrz wszystko piaskiem, nie mówiąc o tym, że jest zimno, a co będzie w zimie, trudno sobie wyobrazić. I tu ma pracować naukowa instytucja. Wszystko to robi przynębiające wrażenie i w całej nagiej prawdzie ukazuje nam tulaćkę i zależność od obcych. Wydaje się, że Anglicy umyślnie chcą nam obrzydzić wszystko. [...] Przyszły jesienne [...] wichry. W szkolnych barakach młodzież marznie i marzną ja z innymi nauczycielami. Wiatr targa ścianami baraku, strącając na głowy uczniów i nauczycieli tumany piachu i wapna. Wicher wyje tak, że głośniejszy nawet odgłosy lekcji za ścianami ażurowymi tak jak nasza dola¹⁵⁶.

Na krótko przed ewakuacją dr Machalski przekazał w darze Bibliotece Narodowej w Teheranie 43 tomy arcydzieł literatury polskiej; „Będzie to pamiątka po naszym pobycie w Teheranie” – napisał w dzienniku¹⁵⁷.

¹⁵⁰ F. Machalski, „Dziennik”, not. 31.III.1945, s. 150. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁵¹ AAN. Poselstwo RP w Teheranie, nr 38, k. 142–148.

¹⁵² F. Machalski, „Dziennik”, not. 31.III.1945, s. 150. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁵³ Nieczytelne

¹⁵⁴ F. Machalski, „Dziennik”, not. 31.III.1945, s. 151. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁵⁵ F. Machalski, „Dziennik”, not. 31.III.1945, s. 157. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁵⁶ F. Machalski, „Dziennik” (I), s. 157–158. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁵⁷ F. Machalski, „Dziennik” (I), s. 175. Kopia w posiadaniu autora.

17 grudnia 1945 roku zanotował: „Zawijamy ostatnie paki z książkami, sprzedaję ostatek mebli TSIrowych i przygotowujemy się do wyjazdu”¹⁵⁸. 21 grudnia:

Ostatni wieczór w Teheranie. [...] Jedziemy do Libanu, ojczyzny *Ojca zadżumionych*. Ja sam być może „ojciec zadżumionych”. Kiedy zobaczymy nasz Liban... Naszą ojcowiznę, za którą tęsknimy od lat sześciu. Czy ją w ogóle zobaczymy jeszcze w życiu? A do Teheranu i do słonecznej Persji wrócić może, gdy Bóg pozwoli...¹⁵⁹.

22 grudnia 1945: „O godz. 17ej po południu pociąg nasz wyrusza w daleką drogę do Ahwazu. Wyjazd nasz stał się faktem”¹⁶⁰. W Ahwazie w okolicy, którą zwiedzali po raz ostatni, spędzili nowy rok i czas do połowy stycznia. Stamtąd 17 stycznia wyruszyli koleją dalej do Libanu, przez Bagdad, Mosul, dalej przez Syrię, wzdłuż granicy tureckiej, do Aleppo, i na południe – Homs, Tripolis do Bejrutu. 22 stycznia dotarli do celu.

Ostatnim akcentem działalności TSIr była zorganizowana 18 czerwca 1946 roku w Bejrucie, w pomieszczeniach Instytutu Polskiego, wystawa książki perskiej ze zbiorów TSIr, przywiezionych przez Fr. Machalskiego z Teheranu. Z powodów politycznych (ekspozycję organizowała instytucja emigracji polskiej) wystawa została zbojkotowana przez przedstawicielstwo dyplomatyczne Iranu, które uznawało już wówczas rząd warszawski¹⁶¹.

Bibliografia

- Bednarski Z.M., Bednarska-Żytko I., Bednarska H., *Polscy medycy, dentyści, farmaceuci, pielęgniarki i położne na uniwersytetach bejruckich w latach 1941–1952*, Olsztyn 2010.
- Bohusz-Szyszko Z., *Czerwony sfinks*, wyd. 2, Londyn 1993.
- Kościałkowski S., *Raptularz*, „Alma Mater Vilnensis” 1973, t. 6, s. 7–238.
- Kościałkowski S., *Polacy a Liban i Syria w toku dziejowym*. Bejrut 1949.
- Kościałkowski S., *Studium Polonistyczne przy Instytucie Polskim w Bejrucie (1946–1948)*, „Nauka Polska na Obczyźnie”, 1955, z. 1, s. 70–74.
- Kościałkowski S., *Rozważania pedagogiczno-dydaktyczne*. Wykład wygłoszony na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie, oprac. na podstawie wykładu K. Wróblówna, uczestniczka kursu nauczycielskiego w Teheranie. Wykład wygłoszony w styczniu r. 1944, Ispahan 1944, [6] s.
- Kościałkowski S., *Tysiąc lat historii Polski w zarysie*, Teheran 1944, 59, [6] s.
- Kościałkowski S., *Wybrane zagadnienia z dziejów Polski*. Zeszyt 1: *Epoka Piastowska*. Oprac. na podstawie wykładów, wygłoszonych na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie K. Wróblówna, Teheran 1944, [22] k.
- Kościałkowski S., *Wybrane zagadnienia z dziejów Polski*. Zeszyt 2: *Epoka Jagiellońska*. Oprac. na podstawie wykładów, wygłoszonych na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie K. Wróblówna, Teheran 1944, [11] k.

¹⁵⁸ F. Machalski, „Dziennik” (I), s. 176. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁵⁹ F. Machalski, „Dziennik” (I), s. 179. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁶⁰ F. Machalski, „Dziennik” (I), s. 179. Kopia w posiadaniu autora.

¹⁶¹ F. Machalski, „Dziennik” (II), s. [75–76]. Kopia w posiadaniu autora; *Instytut Polski w Bejrucie*, „Gazeta Polska”, 1946, nr 164 (1525), s. 5; *Instytut Polski w Bejrucie*, „Gazeta Polska”, 1946, nr 169 (1530), s. 4–5.

- Kościąłkowski S., *L'Iran et la Pologne à travers les siècles*, Teheran 1943.
- Kościąłkowski S., *Bizancjum i Rzym w kulturze Europy średniowiecznej*, „Kwartalnik Historyczny na Wschodzie” (Jerozolima), 1944, z. 1, s. 1–9.
- Kościąłkowski S., *Studia i szkice przygodne z historii i z jej pogranicza z literaturą*, Londyn 1956.
- Machalski F., *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu Polskiego w Bejrucie (1945–1947)*, „Życie Nauki”, 1948, T. VI, nr 33–34, s. 257–259.
- Machalski F., *Wędrówki irańskie*, Warszawa 1960.
- Pod cedrami Libanu. Wspomnienia polskich studentów z Bejrutu 1942–1952*, Londyn 1994.
- Polacy w Iranie 1942–1945*, t. I: *Antologia*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002.
- Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich w dziesięciolecie jej powstania. Zbiorowa praca historyczna i literacka żołnierzy S.B.S.K.*, Londyn 1951.
- „Studia Irańskie”, 1943–1945, t. 1–3.
- Supruniuk M.A., *Nauka polska w Persji w latach 1942–1944 (cz. I)*, „Opuscula Musealia”, 2015 (w druku).
- Teka Bejrucka*, Zeszyt A–B, Bejrut 1949.
- Zajączkowski W., *Polska działalność orientalistyczna na Wschodzie w latach 1942–1946*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1948 (druk: 1949), z. 1, s. 91–94.

